

БІСМІ АЛЛАГІ АР-РАГМАНІ АР-РАГІМ

БАЙРАК

ТАТАРЫ НА ЗЯМПІ БЕЛАРУСІ

Квартальник

Беларускага згуртавання татараў-мусульман

"АЛЬ-КІТАБ"

№ 1

БІСМІ АЛЛАГІ АР-РАГМАНІ АР-РАГІМ

БАЙРАМ

ТАТАРЫ НА ЗЯМЛІ БЕЛАРУСІ

КВАРТАЛЬНІК
БЕЛАРУСКАГА ЗГУРТАВАННЯ ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН
«АЛЬ-КІТАБ»

№ 1

Рэдактарская група:

І.Александровіч, Я.Гучок,
І.Канапацкі, В.Садыкова,
Г.Фатыхава

Рэдакцыя "Байрама" выказвае шчырую падзяку
сям`і *Kineley* (ЗША) за сродкі, якія яна ахвяравала
на выданне нашага квартальніка.

Надрукавана ў Навагрудку

Ассалыму алейкум, спадарыні і спадары, супляменнікі-татары, усе мусульмане!

1995 год вызначаецца тым, што святкуецца 50-годдзе перамогі чалавецтва над германскім фашизмам. Чалавеканенавісніцкая тэорыя, якой кіраваліся фашисты, прадугледжвала поўнае знішчэнне многіх народаў па расавых і іншых прыкметах. Германская раса была абвешчана пануючай, а астатнім адводзілася роля рабоу. Бесчалавечная практыка пачала сваю пякельную работу. Пасля яўрэяў, цыганоў фашисты меркавалі вынішчыць татараў, славян і іншых людзей. Без перамогі у Вялікай Айчыннай вайне не было б і нас сёння. Шмат старонак нашага "Байрама" вылучана для рассказа пра тое, хто і як змагаўся з ненавісным ворагам, якой цаной была аплачана смяротная схватка.

Вядома, што ўсё благое ідзе ад нячыстай сілы - шайтана. Але з нечысцю можна і трэба змагацца. 80 гадоў таму было зроблена злачынства, якому чалавецтва не дало належнай ацэнкі - гэта забойства амаль 2 мільёнаў армян - цывільнага насельніцтва - жанчын, дзяцей, старых, усіх, хто трапіў у рукі туркаў. Цяпер унукі і праунукі тых, хто ў 1915 г. даў загад забіваць армян, што выконваў гэты бесчалавечны загад, усімі сродкамі, з дапамогай самай сучаснай зброі знішчэння чалавека, забіваюць курдаў, якія жывуць на сваіх спрадвечных землях, але захопленых Турцыяй, Іракам і Іранам. Курды моляцца Аллагу, але сілы зла яшчэ працягваюць сваю чорную справу. Каб чалавецтва ў час армянскай бойні выступіла супроты генацыду, то можа не было б фашизму з усімі яго зверствамі, не было б зверстваў у час Грамадзянскай вайны у Расіі, не было б ГУЛАГау. Але чалавек напэуна не ведае, што тады было б. На тэрыторыі былога Югаславіі ідзе нікому не-патрэбная вайна, гінуць і мусульмане і хрысціяне. Вялізныя сілы Расійскай Федэрэцыі, самая дасканалая тэхніка і сувязь служаць для метадычнага вынішчэння гаралоў і сёл Чечні. Часам толькі журналісты спрачаюцца пра тое, колькі мірных жыхароў загінула ў тым ці іншым сяле: 100 ці 300, а што там загінулі людзі, якія з'яўляюцца жывымі істотамі, маюць бацькоў і дзяцей, для якіх гора ніколі не забудзецца, дык гэта ужо не такі і вя-

кі кошт ва ўмовах рыначнай әканомікі, дзе ўсё купляеца і пра-
лаецца, асабліва зброя (вядомы шматлікія выпадкі, калі расей-
скія вайскоуцы прадавалі сваім праціунікам зброю, але гроши не
пахнуць, нават калі пахне порахам і крывей). У Таджыкістане
ідзе вайна, дзе змагаюцца старонікі і праціунікі тых, хто пра-
віу краінай і 20 і 10 гадоу таму. Урадавыя войскі Таджыкістана
падтрымлівае расейская армія. Часам можна пачуць, што каб не
расейская армія, то у Таджыкістане вайна скончылася б. Толькі,
відаць, не так ўсё проста. З Афганістана даўно выведзены савец-
кія войскі, а вайна ідзе. І адны і другія у Афганістане кажуць
"Аллаг Акбар", але тысячи ахвар гіне, пакутваюць цывільныя
людзі.

У беларусаў ёсьць такая прымаука: "Хоць і збіраешся памі-
раць, але жыта сей". Трэба жыць і трэба памятаць, што веснавы
дзень цэлы год корміць. Калі не усе татары маюць агарод, то
усё ж з агароду жывуць. І праблема цяпер у тым, каб забяспечыць
ураджай угнаеннем. Штучнае угнаенне надзвычай дорага, плёнка
ідзе па цане, калі раней шоўк быў больш даступны для татарскай
сям'і, чым гэта элементарная хімія, ну а гной, то яго ўжо трэба
пісаць, відаць, з вялікай літары, як некалі пісалі розум, гонар
і сумленне нашай эпохі.

Трэба думаць, што цяжкасці для чалавека ствараюцца толькі
для того, каб загартаваць яго у барацьбе. І цяпер ужо без уся-
кага гумару кажуць, што мы самі ствараем цяжкасці, каб пасля з
імі змагацца. І чым больш будзе ахвар у змаганні, тым больш
слаўная нас чакае перамога. Толькі можа за надта вялікія цяж-
касці мы сабе ствараем. На прадстаячых выбарах у Вярхоуны Са-
вет мы выбярэем сабе дэпутата, калі уласца прачытаць яго ці не
імя у бюлетэні. Жадаем усім нашым чытачам абраць таго, з кім
прыдзецца жыць калі не на ўсё жыццё, але "надоуга і ўсур'ёз".

Дзесяты месяц шауваль 1415 г. Хіджры (сакавік 1995 г.),
які наступіу пасля свяшчэннага Рамадана, стаў для татарау-му-
сульман Беларусі шчаслівым: утварыліся і афіцыйна зарэгістрава-
ны новыя абшчыны у Магілёве, Уздзе, Докшыцах, Ашмянах і Скідзе-
лі. Цяпер у нас на Беларусі 20 мусульманскіх абшчын.

Мір Вам і міласць Аллага Усіявішняга!

Рэдакцыя квартальніка "Байрам"

Пішыце нам на адрас: 220086, г.Менск, вул.Славінскага, д. 21,
кв. 8. Якубоўскому Якубу.

ТАК ДУМАЕМ МЫ, БЕЛАРУСКІЯ ТАТАРЫ

Размовы пра тое, што пытанне аб двухмоўі у нашай рэспубліцы будзе паставлена аб рэферэндуме, здавалася нам неверагодным. Думалася, што некаму неразумнаму узбрыло ў галаву выйсці з прапановай, але ніхто з ёй не пагодзіцца. На вялікі жаль, пагадзіліся дэпутаты Вярхоунага Савета Беларусі.

Мы, беларускія татары, жывём на Беларусі ўжо амаль 600 гадоў і больш чым 500 гадоў карыстаемся беларускай мовай як роднай. Нашы рукапісныя кнігі - Аль-Кітабы захавалі беларускую мову 15-16 стагоддзяў. І не збіраемся адмауляцца ад беларускай мовы, хоць кожны татарын разумее іншыя славянскія мовы. Калі б бацькам прапанавалі памяняць сваіх родных дзяцей на іншых, прыгажэйшых, дужэйшых і разумнейшых, нават са знакам якасці на алпаведных месцах, то хіба толькі вар'яты згадзіліся б на гэта. А ці згодзіцца хто-небудзь памяняць сваіх бацькоў на іншых? А ці ведаецце вы, як адносіліся да тых, хто мяняў свою веру на іншую? Можа і заманьвалі ў свою веру, але выхрыстаў ніхто не любіў і не паважаў.

З 12 тысяч татар, якія жывуць на Беларусі, у час перапісу 1989 г. большасць сцвердзілі, што мова родная у іх беларуская, каля 2 тыс. чалавек запісалі сабе родную мову татарскую, бо гэта татары з Паволжжа, якія прыехалі на Беларусь пасля вайны і гэта зусім зразумела.

Мы спадзляемся, што на рэферэндуме беларускія татары, як старожилы, так і пазнейшыя пасяленцы, выкажуцца за беларускую дзяржаўную мову без агаворак, бо далікатнасць, павага і шчырасць да народа, сярод якога мы жывём, на зямлі, дзе нарадзіліся нашы дзеці, дзе вечным сном спачываюць нашы продкі не даруюць нам здраду сваёй Бацькаўшчыне.

Ісмаіл Александровіч
Айша Александровіч
Ібрагім Канапацкі
Аўгіння Пашкевіч
Алія Усманава
Якуб Якубоўскі

Трагічна драма Чачні, што разыгрываецца цяпер перад вачыма цэлага сьвету, паказала ня толькі імпэрскую агрэсіюнасьць крамлёускіх палітыкаў і безаглядную жорсткасць расейскага ваеншчыны, але й духовую моц чачэнскага народу, ягоную ўсеагульную нязломнасьць у абароне свае незалежнасьці. Агрэсійная няуکлюднасьць маскоўскіх дыплямататаў і генэралаў у дачыненьні да волялюбнае Чачні, хлусьня, якою расейскі уряд і армія суправаджаюць свае ваенныя дзеянні, паказалі, што бальшавізм яшчэ трывала сядзіць за съценамі Крамля. Пагроза алтуль разыходзіцца ўсе ўсе бакі, ня мінаючы і Беларусі.

Сымбалічна, што на съцягу незалежнай Чачні праз усю даужыню зелёной палатніны праходзіць бел-чырвона-белая паласа. Але ня толькі у гэтым падабенства паміж геаграфічна аддаленымі народамі Чачні і Беларусі. Лучыць іх і змаганьне за тыя самыя ідэалы нацыянальнай свабоды, за права быць гаспадаром на сваёй зямлі. Чачэнцы сталі ўсе як алтін на абарону гэтага права, і нельга не захапляцца аднаўшнасьцю іхнае абароны.

У гэты лёсавызначальны для чачэнскага народу мамэнт варта прыгадаць гістарычную салідарнасьць беларусаў з чачэнскім вызвольным рухам. У гадох, калі над народамі былога Савецкага Саюзу панаваў камуністычны таталітарызм, Рада Беларускага Народнае Рэспублікі, асабліва у асобе ейнага Старшыні (1943–1970 гг.) Міколы Абрамчыка, цесна супрацоўнічала з прадстаўнікамі народаў Пауночнага Кауказу, у тым ліку чачэнскага народу, у г. зв. Пaryжскім Елёку ды у іншых міжнародных арганізацыях.

Сённяня, калі чачэнцы сталі на абарону свае незалежнасьці, беларусы як на Бацькаўшчыне, гэтак і у замежжы салідарызуюцца з вызвольным змаганьнем Чачні. Газета "Свабода", прыкладам, падала: "Аптымія на менскіх вуліцах у сувязі з чачэнскімі падзеямі людзі гаварылі, што з Расеяй трэба быць пільнымі, а некаторыя выказалі гатоўнасьць пры патрабе бараніць незалежнасьць са зброяй у руках".

Пакуль да зброі, трэба паглыбляць у нашым народзе нацыянальную сьведамасць, умацоўваць дзяржаўную незалежнасьць, патыраць міжнародныя контакты. Гледзячы на прыклад змаганья Чачні за сваю волю, нельга не падкрэсліць факту, што праявы

таго самага агрэсывнага вялікацяржауніцкага мэнталітэту пачалі з абноуленай сілай даваць сябе алчуць апошнім часам на Беларусі. Забарона друку, белыя плямы газэт, гвалт амонауцаў над мірнымі дэмантрантамі, судовыя пагрозы журналістам і літаратарам з боку чыноуніцкае знаці – усё гэта сымптомы сындрому на бытага промаскоўскага нахабства. У сувязі з тым, што албываецца ў Чачні, дзе збройнае змаганьне ў выглядзе партызанская вайны пагражает быць зацяжным і можа пацягнуць за сабой далейшую ваенізацыю расейскага рэжыму з усімі пасылдкамі гэтага, рацыя беларускага нацыянальнага быту дыктуе сёньня узмоцненую арыентацыю на Захад, скіраваную на інтэграцыю Беларусі ў ўропейскія палітычныя і абаронныя систэмы.

"Беларус", студзень 1995 г.

Васіль Быкаў

ГОРКІ СМАК ПЕРАМОГІ

Злаеца, гэты юбілей будзе развітальны з нашай перамогай у самай вялікай і крывавай вайне з самым дужым і жорсткім ворагам. Вядома, гісторыя на тым не канчаецца, былі і будуць новыя вайны – лакальныя і не толькі, – новыя пакаленні спазнаюцца з жахам крыві і, можа, алчуць салодкі смак перамогі. Але наурад ці яшчэ каму давядзецца перажыць тое ў маштабах, перажытых намі. Ва ўмовах, дарэчы, самых неспрыяльных ні для вайны, ні для перамогі. Разам з усім чалавецтвам падняўшыся супраць сусветнага зла, мы не усведамлялі тады, што сваёй крывёю мацуем іншае зло, з якім гэтак з'ядналіся, што ў шмат якіх выпадках перасталі яго алчуваць. Мы меркавалі, што вызвалим ўропейскія народы алфашызму, не падумаўши, што нясём ім новае заняволенне, калі не болей жорсткае, дык напэўна болей працяглее. Мы бачылі перад сабой бліжнюю мэту; пра дальнюю на вайне не задумваліся. Тым болей такую невыразную, як пасляваеннае уладканне свету.

Безумоуна, мы любілі радзіму і не шкадавалі жыцця для яе свабоды. Але Сталін, мабыць, з уласнага вонкыту ведаў, што, як у мірным жыцці, так і на вайне, прымус – куды болей эфектыўны сродак, чым прапагандовы савецкі патрыятызм. Самы жорсткі і

бязглуды загад у ягонай імперыі павінны быў выконвацца безумоўна, з рабскім пакорствам. Гэта тычылася ўсіх – ад маршала да салдата, якія засвоілі элементарную салдацкую ісціну на вайне: німецкі кулямётчык можа прамахнунца, не пацэліць; у выпадку ж непадпарицавання промаху не будзе. На тым была збудавана ўся дзэталёва распрацаваная сістэма, што складалася з вайсковага камандавання, паліторганаў, асобых аддзелаў, пракуратуры і трывуналаў, заградатрадаў, штрафных ротаў і штурмавых батальёнаў – ўсіх гэтых рэпрэсійных структураў перыяду вайны, запраграміраваных выключна на татальны прымус.

Менавіта тая прычына тлумачыць распаўсюджаны на вайне парадокс, калі шмат якія палкі і дывізіі месяцамі бязглудза атакавалі адны і тыя ж рубяжы і вышыні, клалі ля іх тысячи людзей. Генералы не маглі ступіць кроку, не ўзгадніўшы яго з маршаламі, а тыя – з галоўнакамандуючым; ніхто не меў адвагі ні паправіць, ні нават зауважыць самую недарэчную памылку, калі яна ішла зверху.

Цяпер расійскае грамадства, у тым ліку і генералітэт, абураюцца з прычыны бязглудзага знішчэння у Грэзным сотняу расійскіх танкаў, забываючы, што той факт мае гістарычны прэтэндэнт. На заключным этапе вайны у Берлін таксама былі уведзены дзве танковыя арміі, якія там і згарэлі, страціўшы у вулічных баях калі 800 танкаў. Але танкі хоць мелі падлік, людскія ж жыцці лічыць не было прынята, і дагэтуль ніхто не ведае ўсёй колькасці напых ахвяраў у мінулай вайне.

Спонтанная ў шмат якіх адносінах барацьба беларусаў супраць німецкіх захопнікаў была скрыстана бальшавіцкім кірауніцтвам у сваіх інтэрэсах, партызанскі рух ці не з самага пачатку набыў характеристар прамаскоўскага і да вызвалення Беларусі ініцыяваўся і кантроліраваўся партыйнымі органамі ды засланымі з па-за лініі фронту карнікамі НКУС.

Беларусь традыцыйна апынулася між агнём ды полымем: з аднаго боку жорсткасць акупацийных уладаў, з другога – не меншая бязлітаснасць уладаў "ліясных", партызанскіх з іх звыклым праследам ўсіх, хто не з імі. Нацыянальная воля беларусаў да Уласнага самавызначэння, таксама як і да самавыживання, нікім у разлік не прымалася. Вайна з абодвух бакоў вялася метадамі сярэднявечча – без спагады да цывільных, старых і малых.

Асобна знішчалася яўрэйскае насельніцтва, што на працягу

3-4 стагоддзяў пражывала ў нашых гарадах і мястэчках і стала часткай народа Беларусі. Яго не мог абараніць ніхто: Чырвоная Армія была далёка і бараніла Маскву, партызанскае ж камандаванне не не ўважала тое за сваю неабходную справу. Пераважна яўрэй ратавалі беларускія сяляне, жыхары мястэчак, самі прытым рызы-
куючы уласным жыццём, жыццём сваіх родных.

Кожны тэракт ці акт сабатажу каштаваў беларусам сотняў і тысячаў жыццяў заложнікаў - ні ў чым не вінаватых людзей, што не змаглі узяць у рукі зброю ці па тых або іншых прычынах хаце-
лі застасцца ў баку ад шалёнай барацьбы. Сотні беларускіх вёсак былі панішчаны рукамі немцаў толькі таму, што іхніе знішчэнне было спрапаванана партызанамі.

Нацыянальна-культурны рух, што у вельмі абмежаванай меры дазваляўся нямецкімі ўладамі, датла выніщаўся уладамі бальша-
віцкімі, якія разглядалі яго не інакш, як калабаранцкі і варожы.
Законы бязлітасной барацьбы змушалі многіх дзеля выратавання
жыцця рабіць надта пакутны выбар, становіцца ў той ці іншы ла-
гер барацьбы двух ашалелых тыграў. Трэцяга лагеру не было, тре-
цім магла быць толькі пагібель. Пераважна з тae прычыны бальши-
ня людзей і выбірала найменшае зло, якім па тым часе здаваўся Савецкі Саюз і ягоная барацьба супраць фашызму.

У цяжкіх баях на фронце, успамінаючы жахлівия перапетыі да-
ваеннага жыцця, мы дужа спадзяваліся, што пасля гэтай крызвавай
войны ўсё ў краіне будзе іначай. Будзе лепей, вальней і справяд-
лівей. Што Сталін нарэшце наможацца, калі не на павагу (што
таксама было б не лішне), дык хоць бы на спагаду да спакутава-
нага і перамогшага народу. Мы гатовы былі цярпліва стрываць не-
пазбеждае пасляваеннае жабрацтва, шматгадовую галадуху і розныя
абмежаванні. Але, здавалася, мы ўсё ж мелі права чакаць, што на-
рэшце спыняцца нядауні прыгнёт, тыранія і шаленства ў адносінах
да сваіх жа братоў па класу - рабочых, сялян, рэшткаў інтэліген-
цыі.

Ды не. Адразу ж пасля перамогі Сталін узяўся за сваё улю-
бёнае хобі - барацьбу. З кім? - гэта сакраментальнае пытанне
усёй сталінскай дыктатуры. Не паспела скончыцца вайна, як зноў
быў вызначаны "непрымірыйны вораг" - нядаунія саюзнікі. Тыя са-
мыя, што ў цяжкім сорак першым сталі поруч з небаракай-дзяржа-
вой, колішнія саюзніцай Гітлера, не далі ёй згінуць пад удара-
мі таго ж гітлерызму. Цяпер да заморскіх саюзнікаў далучылі

Уласных грамадзян, учарашніх воінаў-пераможцаў. І калі да першых усё ж было не дапяцца, дык другія знаходзіліся ў поўнай уладзе дыктатара. Іх і судзілі, і саджали, і ссылалі. Адзіночак, сем'! і цэлыя народы. Як і раней.

Аднак здаўна вядома, што двойчы ў адну раку үвайсці немагчыма, на гэты раз даваеніага адзінадуша, "адабрэння і падтрымкі" не адбылося. Народ пачаў разумнець, у масавы шпінаж ды шкодніцтва не паверну. Як чырвонаармейцы здаваліся ў палон, было ўсім вядома. Мільёны людзей, што за вайну зірнулі на свет, якім іх палохалі усе давасенныя гады, убачылі там штосьці іншае, чым іх рыхтавалі убачыць. Найперш - плён прыватнай уласнасці, класавую талерантнасць ды нацыянальную еднасць лемакратычных краін, якасці, якія датла былі панішчаны ў нас.

Тым часам жыццё ў нашай краіне забрыдала ва ўсё глушэйшы тупік, хутка стала відавочна, што хвалёная калгасная сістэма збанкрутавала, пракарміць краіну уласным хлебам стала немагчыма; гарады апынуліся пад уладай ненажэрнага вампіра ВПК, які высмоктваў з эканомікі усе яе сокі. Ядзернае шаленства і касмічныя гонкі нарэшце прывялі свет на край катастрофы.

Усенародную перамогу над німецкім фашызмам нахабна прыватызавала партыя бальшавікоў, якая гэтак жа нахабна карысталася ёю ў глабальных маштабах. Галоўнымі героямі вайны пасля перамогі зрабіліся славутыя паліторганы - ваенныя саветы, камісары і палітрукі, пропагандысты і агітатары розных рангаў, без якіх, аказваецца, немагчыма была і перамога.

Лаваязкам народа як у вайну, так і пасля яе было адно: выкананне "мудрых предначертаній" мулрэйшай партыі, што і прывяло яго да гібелльнай прорвы.

Дык за што ж мы ваівалі? Супраць каго - зразумела, тут, як прынята гаварыць, німа пытання. Але кожнае супраць мяркуе так-сама і пэўнае за. Вось гэтае за робіцца праклятаю тэмай для пакутнага раздуму кожнага, хто не страціў здольнасці думаць. Як і пяцьдзесят гадоў назал, прауда вайны па-ранейшаму застаецца нэдасяжнай для большасці. Увогуле гэта зразумела. Ваенна-пропагандовая хлусня стала складовай часткай камуністычнай ідэалогіі. А менавіта ў гэтай ідэалогіі выхоўвалася свядомасць большасці нашых шаноўных ветэранаў вайны, якія і дасюль гэтай любяць выхоўваць маладое пакаленне "у духу патрытызму".

Сталася так, што тыя, хто доўгія гады пропаведваў "патрыя-

"тычныя" ідэі ў масах, самі паверылі ў іх, стаўшы па сутнасці іх прамой і добраахвотнай ахвярай. Яшчэ нядауна кожны, хто ўласным разумам спрабаваў дабрысці да прауды вялікай вайны, быў тут жа "біты каменнем", якім кідалі ў яго не толькі вучоныя - начальніцкія паслугачы, але і нядаунія саратнікі, браты па акопах. Наша ваенная літаратура, служка таталітарнай партыі, практикавалаася адно на герайзме, пакідаючи па-за ўвагай усе астатнія аспекты вялікай і складанай вайны.

Ветэраны староюць, і шмат якія іхня заганы маюць, безумоўна, біялагічную прыроду. Зноў жа большыня з іх, як ужо сказана, - несумненны прадукт камуністычнага выхавання і ягонай фальшивай ідеалогіі. (Дарэчы, вельмі зручнай для недалёкага або ля-нівага разуму, дзякуючы чаму яна і завалодала мільёнамі). За паустагоддзя натуральна аслабла іхняя памяць, яны лёгка забываюцца на сябе колішніх і ахвотна набываюць рамантызаваны, "падвышаны" образ герояу, да непрыстойнасці увешаных т.зв. урадавымі узнагародамі, амаль спрас пасляваеннага паходжання. Зрешты, па-чалавечы тое можна і зразумець - каму не хочацца выглядзяць прыгожа! Але ў цывілізаваным грамадстве таго прынята хоць бы саромецца. Ды не у нас.

Неймавернымі высілкамі перамогшы найвялікшае зло эпохі, забяспечыўшы напрыканцы XX стагоддзя дэмакратычнае развіццё краін Еўропы, пакаленні ветэранаў засталіся бяспраўнымі жабракамі, з ізіэрнаю пенсіяй, адзінаю прывілеям - бясплатным праездам на гарадскім транспарце. Да юбілею перамогі, мяркуючы па усім, давядзецца задаволіцца ўзмоцненай дозай герайзанай рыторыкі ды чарговым юбілейным медалём. На тое, каб больш-менш прыстойна уладаваць побыт дажываючых пакаленняў, пераможца Гітлера, у нашых уладаў не хапае ні сродкаў, ні вялікага жадання. Яны найперш клапоцяцца пра ёсьбече і уласныя здабыткі у будауніцтве "намен-клатурнага капіталізму".

Амаль праз пяцьдзесят гадоў пасля нашай перамогі рухнула апотнія ў свеце імперыя. Але чамусьці не надта чуваць народнае радасці, вельмі натуральнай з такой несумненна гістарычнай на-годы. Ну, калі не радасці, дык хоць бы задавальнення - мабыць жа, гэтая падзея ўсё ж таго вартая. Замест адусюль чуецца гаротны енк.

Народы і нацыі, у тым ліку і беларуская, выхаваныя за гады ў духоўнай Бастыліі і раптам выпушчаныя на волю, аказаліся ня-

здольнымі існаваць вольна, будаваць жыццё на уласны разум. Дэ-фіцыт энергансельства, вядома, важная справа, але, можа, яшчэ важнейшая – недахоп нацыянальной волі, якая, дэфармаваўшыся ў таталітарнай сістэме, набыла выразны харктэр сервільнасці, духоўнага канфармізму. Нізкі узровень палітычнай свядомасці робіць лёгкім і простым уладаранне посткамуністычнай наменклатуры, што звычна кіруе праз свае органы улады, круцкатурныя, антынародныя законы.

Задураны бальшавіцкай пралагандай народ яўна не ў стане зарыентавацца ў элементарнай сутнасці палітычных партый, своечасова убачыць сярод іх тыя, што створаны спецслужбамі ў інтэрсах суседній дзяржавы ці для расколу уласнага нацыянальна-дэмократычнага руху. Тым болей што усе яны надзелены прывабнымі праграмамі, маюць сучасныя найменні і даволі спрытна жангліруюць папулярным мячыкам "правау чалавека". Наш электарат толькі цяпер пачынае разумець, што краіне ў якасці прэзідэнта патрэбны нацыянальны патрыёт, чалавек глыбока маральны. Іншы немінуча завядзе нацыю ў прорву.

Апынуўшыся ва ўмовах адноснай самастойнасці і дзяржаунай суверэннасці, нацыя не выпрацавала элементарных навыку на тае суверэннасці – гэтай найвышэйшай каштоўнасці цывілізаванага існавання, за якую шматлікія народы стагоддзямі вядуць упартую барацьбу, нясуць неэлічоныя ахвяры. Наша нацыянальная інтэлігенцыя ўсё не можа пазбыцца камуністычнага сіндрому і загрузла ва ўпартай і бясплёнай барацьбе за родную мову. Скутая страхам рэстаурацыі бальшавізму, на большае яна не адважваецца: нацыянальная ідэя ў яе ўніверсальным разуменні не стала для яе галоўным фактарам нашага нацыянальнага алраджэння.

Сутыкнуўшыся з немалымі цяжкасцямі посттаталітарнага жыцця, шмат хто з нашага крауніцтва гатовы запрасіцца назад, на звычлае месца ў імперскім стойле, дзе было гэтак утульна і бесклатна. Але дзе яно, тое ранейшае месца-стойла? Мабыць, яго ужо няма, мінулае згінула ў бурным патоку часу. Яго ужо не дагнаць. Застаецца нескладаная альтэрнатыва: або караскацца наперад за чалавецтвам, або стаяць на месцы і смярдзюча гніць у самым сяродку Еўропы.

"Народная газета",
7 сакавіка 1995 г.

Сура пятая - Аль-Майды
 (Трапеза - Застаулены стол)
 працяг

47. Але як яны цябе судзёй прызначаць, калі у іх ёсць Закон, у якім суд Бога? І усё ж, нягледзячы на гэта, паварочваюцца яны спіной. Як жа далёкія яны ад веры!
48. Мы даравалі Тору, у якой указаны сапраудны шлях і свято. Па ёй судзілі Гудзеяў тыя прарокі, што алдаваліся Богу ўсім сэрцам. Равіны і вучоныя мужы судзілі па таму, што ім было даручана выконваць з Божай Кнігі, яны ж і сведкі аб гэтым. А таму людзей не бойцеся, а бойцеся толькі Мянен! І не абменьвайце знакаў Маіх за нікчэмную плату. А тыя, хто вершаць суд не па таму, што ім дау Аллаг - нявернымі прадстануць перад Ім.
49. І у ёй (Торы) мы загадалі: душа за душу, вока - за вока, нос - за нос, вуха - за вуха, зуб - за зуб, за нанясенне ран - алплаты (за свае раны). А хто даруе гэта як міласціну, таму паслужыць гэта ачышчэннем ад грахоў перад Богам. Тыя, якія не судзяць па тым, што паслаў Аллаг, тыя - парушальнікі закона.
50. І па слядах іх адправілі Мы Ісу, сына Маріям, каб замацаўца ісціннасць закону, што быў дараваны у Торы. Яму Евангелле Мы даравалі, у якім сапраудны шлях і свято, і пацверджанне таму, што да яго даравана у Законе, і верны шлях, і настауленне, і павучэнне для богабаязных.
51. Няхай людзі, якія атрымалі Евангелле, судзяць па тым, што Бог ім дараваў, а тыя, хто суд вяршаць не па таму, што ім нізвёў Бог, тыя - нечасціцы.
52. Сапрауды, Мы Кнігу паслалі табе для пацверджання таго, што з Пісання прыйшло, для зберажэння яго (ад усялякіх скажэнняў). Судзі ж між імі па тым, што Бог табе дараваў, не паддавайся захапленням, што убок ад ісціны ідуць, калі табе яна ужо вядома. Мы кожнаму з вас прапрызначалі Статут (для жыцця) і дарогу (да святла).
53. Калі б хацеў Бог, Ён зрабіў бы вас усіх адным народам, але

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَبَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ
مِنَ الْكِتَبِ وَمُهَيِّبًا عَلَيْهِ فَاخْكُمْ بِمَا نَهَمْ زِيمًا أَنْزَلَ
اللَّهُ وَلَا تَشْبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَنْمَا جَاءُكَ مِنَ الْحِقْتِ يُكَلِّ
جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَا جَاجًا وَلَوْسَارًا اللَّهُ يَعْلَمُ
أُمَّةً فَاحِدَةً وَلِكُنْ تَيَبْلُوكُمْ فِي مَا اشْكُمْ فَاسْتِيقُوا
الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَتَّشِرُكُمْ بِمَا
كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ

(воляю Сваёю Ён хоча) выпрабаваць вас (на вернасць і выканацці таго), што Ён вам дау. Імкніцеся ж апярэлзіць адзін аднаго у сатварэнні добра, да Аллага усе вы вернецеся, тады Ён ясна вам пакажа ўсё тое, у чым вы разыходзіліся!

54. Судзі ж між імі па тым, што Бог табе даравау. Не паддавайся іх захапленням і асцерагайся іх, каб яны сваімі хітрыкамі не адцігнулі ні ад чаго, што даравау табе Бог. А калі ж яны адвернуцца, дык гэта таму, што за нейкія з іх грахоу Бог хоча іх пакараць, - бо, сапрауды, як многа сярод людзей (божаму парадку) непаслухмяных!
55. Няужо суда часоу язычніцтва яны жадаюць? Няужо для тых, хто цвёрды (у пазнанні і веры) ёсьць лепшы па суду, чым Сам Аллаг?
56. О вы, вернікі! Сабе у сябры і апекуны вы не бярыце ні юдзея, ні хрысціян*, яны - сябры адзін другому, а той з вас, хто іх бярэ у сябры, той сам - з іх ліку. Сапрауды, Аллаг не кіруе людзьмі законанепаслухмянымі.
57. Ты бачыш, як тыя, у каго у сэрцах хвароба, будуць паспешна пераходзіць да іх і будуць гаварыць: "баімся мы, каб не мінуну нас паварот удачи!" (Як ведаць!), быць можа, Бог перамогу даруе, або які-небудзь загад ад сябе. Тады пашкалуюць яны аб тым, што хавалі яны у сваіх думках.

* Валерый Порахава, перакладчыца з арабскай мовы сэнсаў Кур'ана гэтых словаў тлумачыць так: "Непрыязнь мусульман да юдзеяў і хрысціян ні у якім разе не была з прычины таго, што яны не прымалі ісламскай веры (аб гэтым красамоуна сведчаць аяты 84 суры 3-й, 58-51 5-й суры, аят 62 2-й суры Кур'ана, а ад варажасці юдзеяў і хрысціян, якая часта пераходзіла у адкрыту агресію, ад іх катэгарычнага непрызнання Ісламу як рэлігіі (гл. у Кур'ане аяты 73, 57 і далей у 8-й суры).

Паводле выказванняў аднаго замежнага вучонага "... Еўрапейская наука (і тэалогія) за апошнія паўтара стагоддзі прыйшла вялікімі язікамі да погляду на Мухаммеда як на ілжэнастайника, якім кіруе д'ябал, прац спробы дыскрэдытацыі яго вучэння як яругаснага ў парадкаванні з Іудаізмам і хрысціянствам да поуначага прызнання Ісламу рэлігіяй, роўнай хрысціянству і Іудаізму" (гл. Wall, 1970. С. 183-184).

58. И скажуць вернікі тады: "Няужо гэта тыя, хто кляўся Аллагам, самай моцнай з клятваў, што яны сапрауды з намі?" Справы іх марныя і пацерпяць яны духоуны ўрон.
59. О вы, вернікі! Калі хто з вас адмовіца ад веры сваёй, то Аллаг прывядзе людзей, якіх Ён любіць і якія любяць Яго, і якія будуць добрымі і прыязнымі з тымі, хто увераваў, будуць суровымі з нявернікамі, якія змагаюцца на дарозе Аллага, бясстрашнымі перад богахульствамі тых, хто богахульнічае. И гэта ёсьць шчодрасць Аллага, і Ён даруе яе тым, каму захоча, - бо Ён уладар усяго і ведае аб усім!
60. Ваш заступнік - толькі Аллаг. Паслannік Яго і вернікі выконваюць малітву і плацяць закят і пакланяюцца алзінаму Аллагу.
61. И тыя, хто выбралі Аллага, паслannіка Яго і вернікау узялі сабе у сябры, яны - святое брацтва Аллага і ім будзе належаць перамога (над усімі)!
62. О вы, вернікі! Сабе у сябры вы не бярыце тых, якія на вашу веру глядзяць як на забаву і насмешку: ні тых, каму было дадзена Пісанне да вас, ні тых, каторыя не вераць - бойцеся Аллага, калі вы вернікі!
63. И калі вы заклікаеце на малітву, яны гэты заклік у забаву і насмешку ператвараюць, і гэта яны робяць таму, што гэтых людзей пазбаўлены разумення.
64. (Ты ім) скажы: "О людзі Пісання! Няужо вы помсціц нам толькі за тое, што у Аллага верымы, і у адкрыццё, што нам дараваў Усявышні, і у тое, што паслана да нас, ці таму, што большасць з вас разбэшчаныя?
65. Скажы: "А ці не указаць мне вам на нешта яшчэ больш агіднае, чым гэта? Гэта тыя, каго пракляў Аллаг, на каго пау гнеў Яго і каго абярнуў Ён у малпаў і свіней, і каторыя Тагуту пакланяліся. Сапрауды, знаходзяцца яны у яшчэ горшым стане і яшчэ больш яны звярнулі з роунай дарогі.
66. И калі прыходзяць яны да вас, яны кажуць: "Мы верым!" А прыходзяць яны з нявер'ем і з ім жа вяртаюцца; і Аллагу лепш ведама, што яны хаваюць у душы.
67. И бачыш ты, як многія з іх спляшаюцца у тым алзін другога альянса і пажыраць тое, што забаронена (Законам). И як жа агідна тое, што робяць яны.

68. Чаму святары і людзі, дасведчаны ў законе, не забароняць ім гаварыць хлусню і есці забароненне? Сапрауды, зло ёсць тое, што чыняць яны.
69. І сказаў іудзеі: "Рука Аллага прывязана". Іх уласныя руکі будуць звязаны і будуць яны пракляты за такія слова. О не! Распасцёры абедзьме рукі Аллага. Ён па Сваёй волі раздае (дары). Дараванае табе зверху ад Аллага твойго ў большасці з іх павялічвае упартася нявер'е і багахульства. (За тое) Мы распалім у іх варажнечу і нянавісць алзін да аднаго да дня Апошняга Суда. У кожны раз, калі яны агонь вайны распалаюць, Аллаг яго патушыць. Яны імкнунца на зямлі бязбожжа пасеяць, — Аллаг не любіць тых, хто сее смуту!
70. О каб толькі людзі Пісання паверылі у Бога і страхам прасякліся перад Ім. Мы б іх ачысцілі ад Зла, увялі б іх у сяды ўцех і душэунай раскошы. І калі б яны цвёрда трымаліся Торы і Евангелля і таго, што ім даравана (цяпер) ад Уладыкі, яны б спауна жывіліся ад таго, што вышэй іх і што пад іх ногамі. Ёсць сярод іх і памяркоуны народ (які стрымлівае захапленні згодна з патрабаваннямі Бога). Але многія з іх ... Як жа дрэнна тое, што яны робяць!
71. О паслannік! Ты перадай ім, што даравана табе твойм Уладыкам. А калі не зробіш ты гэтага, то ты не перадасі таго, што паслана Богам. Аллаг абароніць цябе ад (злых) людзей, — Аллаг не будзе кіраваць няверным народам.
72. Скажы: "О людзі Пісання! Нішто (на гэтай зямлі) не будзе вам апрышчам, пакуль вы не будзеце моцна тримацца Торы і Евангелля і таго, што вам даравана (цяпер) ад вашага Уладыкі!" Але тое, што табе даруеца зверху ад Уладыкі ў большасці з іх толькі павялічвае упартася нявер'е і багахульства. Але няхай гэты люд цябе не засмучае.
73. Тых, хто паверыў, і тых, хто трymаецца іудаізму, і сабеі, хрысціяне, хто паверыў у Бога і Судны Дзень, і творыць дабро, чакае (тчондрай) узнагарода ў Бога, тым не будзе ні страху ні скрухі.
74. Сапрауды, прынялі Мы запавет ад сыноу Ізраіля і даравалі ім паслannіку. Але кожны раз, калі прыходзіць да іх паслannік з гэтым, і приносіць непажадаццае ім, яны абвяшчалі іх або ілгунамі, або забівалі іх.

75. И яны думалі, что не будзе за тое пакарання, былі сляпымі і глухімі. Аднак Аллаг звярнуўся да іх з міласэрнасцю; і ўсё ж многія з іх зноў зрабіліся сляпымі і глухімі; і ведае Аллаг аб справах іх.
76. Ніверныя тыя, якія кажуць, што Месія, Сын Маріям, ёсць Бог. Месія казаў: "Сыны Ізраіля, пакланяйцеся Богу, Господу майму і Господу вашаму". Хто прыдумляе саудзельнікау Богу, таго Бог пазбавіць раю, таму жыллём будзе агонь: для беззаконнікаў не будзе абаронцаў.
77. Сапрауды, не вераць тыя, якія кажуць, што Аллаг - трэці у троіцы, тады як німа Бога, акрамя Бога адзінага. И калі не адмовяцца яны ад слоў сваіх, цяжкае пакаранне спаткае тых з іх, катырыя не вераць.
78. Ніяжо не звернуцца яны да Аллага, просіачы у Яго прабачэння? Бо Аллаг - Усёдаравальны і Міласэрны.
79. Месія, сын Маріям, не больш чым пасланик. Яго папярэднікамі былі многія іншыя, і праведніцаю была яго маці. Яны харчаваліся ежай (што для смяротных), - глядзі, як ясна Мы тлумачым Свае знакі для іх. И паглядзі, як ўсё-такі адварочваюцца яны!
80. Скажы: "Як будзеце вы пакланяцца нароуні з Богам таму, хто не можа ні шкоду вам прынесці ні карысць" (маецца на увазе балваны-істуканы язычнікаў), - Аллаг ўсё чуе і ведае пра ўсіх.
81. Скажы: "Прыхільнікі Пісання! Не парушайце неправедна межаў у пытаннях веры вашай, і не ідзіце шляхам раней заблудных, людзей, якія ўцягнулі многіх у блуд і якія самі павярнулі далёка з простага шляху.
82. Тыя з сыноў Ізраіля, якія не паверылі, былі пракляты вуснамі Дауда і Месіі Ісі, сына Маріям. Гэта сыны Ізраіля, якія нівернымі засталіся, за тое, што былі непакорнымі і грашылі. Не стрымалі адзін аднаго ад беззаконня, злзейсненага імі. Сапрауды, зло было тое, што чынілі яны.
83. Ты убачыш, як многія з іх бяруць сабе у сябры ніверных. Сапрауды, зло ёсць тоё, што самі яны сабе зрабілі, што прагневаўся на іх Аллаг; і быць ім у вечных муках.
84. И каб яны паверылі у Аллага і у прарока, і у тое, што было пасланое яму, іх у сябры ніверных ніколі не ўзялі б. Але многія з іх упарцяцца ў гражу.

(заканчэнне суры у наступным нумары)

ВЯЛІКАЕ МУСУЛЬМАНСКАЕ СВЯТА - ІД АЛЬ-АДХА

Нядаўна, I-3 шаўвала (у пачатку сакавіка) мы з вамі, дарагі мусульмане, святкавалі ІД АЛЬ-ФІТР - Рамазан-Байрам. Неузабаве, 10-13 іль-хадджа (II-14 траўня), калі па волі Аллага дажывём да гэтага часу, будзем святкаваць ІД АЛЬ-АДХУ, свята, якое мусульмане-цюркі (а татары - гэта цюркі) называюць Курбан-Байрам.

Для тых, хто не ведае, расскажам пра гэта свята. Асаблівасць яго ў тым, што глава мусульманскай сям'і, калі ёсць сродкі, павінен дзеля Аллага зарэзаць быка, вярблюда, барана адразу пасля намаза ў мячэці (святочнай малітвы). Той, хто не ведае гісторыю, хто не ведае асноў мусульманской веры, нярэдка гаворыць, што якое гэта свята, калі трэба рэзаць жывёлу, калі л'ецца кроу?

А гісторыя гэтага звычая такая: У прарока Ібрагіма і Хаджар вырас прыгожы сын, які пакланяўся не ідалам (балванам), а Аллагу, таксама як і бацька, які навучыў яго маліцца змалку адзінаму Аллагу. Неяк унаучы Ібрагім сасніў, што Аллаг загадвае яму забіць свайго сына Ісмаіла. Прачнуўшыся, Ібрагім сказаў: "О Уладыка, калі Ты хочаш, каб я зарэзаў сына, я падпараткуюся". Заснуўшы другі раз, ён пачаў голас, які гаварыў яму: "Аллаг загадвае табе зарэзаць Ісмаіла". Прачнуўшыся, Ібрагім стаў на калені і пачаў маліцца: "О Уладыка, калі Ты хочаш, каб я зарэзаў сына, я падпараткуюся". Затым ён заснуў у трэці раз і зноў пачаў вешчы голас: "Аллаг загадвае табе зарэзаць свайго сына Ісмаіла". Прачнуўшыся і устаўшы, Ібрагім сказаў: "Вось цяпер я выканаю загад".

Ібрагім пайшоў да сына Ісмаіла і яны разам выйшлі з палаткі (намёту), накіраваліся на вяршыню гары. Там Ібрагім сказаў сыну: "О дарагі сын мой, я бачыў праз сон, што я рэжу цябе. Дык што ты думаеш пра гэта?" Ісмаіл адказаў: "О мой татка, зрабі, як табе загадана; ты знайдзеши мяне, калі гэта трэба Аллагу, моцным".

Ібрагім не хацеў, каб яго сын убачыў нож. Ен звязаў яму рукі за спіной і паклаў яго ніц, тварам да зямлі. Затым Ібрагім вынуў свой стары нож, наважыўся і усклікнуў: "О Уладыка, вось

я выконваю Тваю волю!" Затым рэзка апусці ў руку з нажом. Аднак перш чым нож ластау шыю Ісмаіла, Ібрагім пачуў голас: "О Ібрагім, ты ужо выканав свой ..." Раптам ён убачыў цудоунага барана у руках анёла, які сказаў Ібрагіму: "Зарэж гэтага барана замест Ісмаіла, якога Аллаг пажадаў пакінуць жывым, а у ахвяру прынесці барана". Ібрагім перавёу дух і развязаў сына. Затым ён зарэзаў барана і пачаў шчыра маліцца Аллагу, дзякуючы за Яго выкуп. З таго часу у Аль-Адху (свята ахвярапрынашэння) мы прыносім у ахвяру жывёлу, дзякуем Аллагу за выратаванне Ісмаіла, а мяса раздаём бедным і аблаздоленым.

Рабіць ахвярапрынашэнне – важны абавязак (сунна) для кожнай мусульманскай сям'і, калі яна мае сродкі. Пра адплату за ахвярапрынашэнне прарок Мухаммед (мір яму і благадзенства) сказаў, што у кожнай валастанцы, а калі гэта воўна, то за кожны власок па узнагародзе. І не трэба забывацца, што мяса ахвярных жывёл падзяляюць на тры часткі: адна частка аддаецца бедным людзям, адна частка сябрам і родным, астатнія застаецца сям'і гаспадара.

Жывёліна, прызначаная для ахвярапрынашэння, павінна быць без заган, а калі рэжуць ахвяру, то трэба сказаць: "Бісмілла-гі – Аллагу Акбар".

Тыя, хто не мае сродкаў, каб прынесці ў гэты дзень ахвяру, няхай не бядуюць, таму што аднойчы наш Прарок зарэзаў вялікага барана і сказаў: "О Аллаг! Гэта за мяне і за ўсіх мусульман".

Няхай нам усім даруе Аллаг сваю літасць.

Мухамед Махмуд

ПОЛНІЧА Ў ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЕ

Вялікае свята - 50-годдзе завяршэння Другой сусветнай вайны адзначаюць многія народы свету, асабліва Еўропы, дзе з 1939 да 1945 года ішлі кровапралітныя баі. Лічыцца, што вайна пачалася 1 верасня 1939 года, калі Германія напала на Польшчу. Падрыхтоука да вайны пачалася раней. 15 сакавіка 1939 г. Германія займае Чэхаславакію, здабываючы тым самым вялікую колькасць зброі, амуніцыі, а галоўнае прадпрыемствы, якія выраблялі ўзбраенне. ЗІ сакавіка Вялікабрытанія абвяшчае аб тым, што ажда дапамогу для Польшчы, калі на яе нападзе агрэсар. 4 красавіка 1939 г. закончылася грамадзянская вайна ў Іспаніі, дзе генерал Франка з дапамогай фашысцкіх краін - Германіі і Італіі разграбаў рэспубліканскую іспанску армію і атрадыў інтэрнацыяналісту з многіх краін, якія дапамагалі іспанцам змагацца з фашызмам. Мужна змагаліся з фашыстамі 5 тысяч дабравольцаў з Польшчы (у тым ліку з Заходній Украіны і Заходній Беларусі), больш за 2 тыс. чалавек з іх загінула, астатнія былі інтэрніраваны у Францыі, дзе пазней працягвалі барацьбу з фашыстамі. 7 красавіка 1939 г. Італія напала на Албанію. 13 красавіка Францыя, падобна як ЗІ сакавіка Вялікабрытанія, абвясціла аб саюзніцкіх гарантіях для Польшчы.

Урад фашысцкай Германіі, які далучыў да сваёй дзяржавы Аўстрыю, Чэхію, частку Літвы (горад Клайпеду з прылеглым раёнам), які дапамог генералу Франку задушыць рэспубліканскі парадак у Іспаніі, абвясціў 26.4.1939 г. аб прэтэнзіях да Польшчы: цалкам перадаць Германіі вольны горад Гданьск, пралажыць па тэрыторыі Польшчы чыгункі і аутадарогі да Усходній Пруссіі. 5 траўня Польшча адкідвае нахабныя патрабаванні немцаў, спадзяючыся, што Вялікабрытанія і Францыя выканаюць свае саюзніцкія абавязкі і не дадуць Германіі беспакарана напасці на Заходнія рубяжы Рэчы Паспалітай.

17 жніўня 1939 г. былі перарваны маскоўскія перамовы аб антыгітлераўскім саюзе Вялікабрытаніі, Францыі і СССР. Вялісія гэтыя перамовы толькі дзеля прыліку. З боку Вялікабрытаніі і Францыі ўдзельнічалі ў іх другародныя асобы. Польскі урад быў катэгарычна супроты таго, каб прапусціць праз сваю тэрыторию Чырвоную Армію ў выпадку, калі ў гэтым будзе неабходнасць.

23 жніўня СССР заключае з Германіяй пакт аб неаграсіі

(пазней гэты пакт стау вядомы як пакт Рыбентроп-Молатау, а за Імі стаялі Гітлер і Сталін).

I верасня Германія напала на Польшчу. У апошнія дні жніўня гітлераўская армія ужо была прыгатавана да нападу на Польшчу. Палякі толькі за два дні да пачатку вайны абвясцілі ўсеагульную мабілізацыю.

Праводзіць мабілізацыю раней палякам не дазвалялі іх саюзнікі, баючыся, што гэта дасць Гітлеру апрауданне для абвяшчэння вайны. Сітуацыю ратавала пэўным чынам тое, што палякі ужо вясною мабілізавалі частку арміі шляхам прызыва на вучэнне часткі резервістаў.

Судносіны сіл для Польшчы былі вельмі неспрыяльнымі. Германія была магутнай прымесловай краінай, якая ужо некалькі гадоў рыхтавалася да вайны. Германская армія была узброена самай сучаснай зброяй (у тым ліку захопленай у Чэхаславакіі). Магчымасці Польшчы былі вельмі малыя. Напрыклад: на працягу I месяца нямецкая прымесловасць выпускала каля 800 самалётаў, польская – да 20. Падобна было і у іншых галінах вытворчасці зброі і транспарту. Колькасна і аружна германская армія намнога перавышала польскую армію. Для атакі на Польшчу Германія кінула большасць сваіх сухаземных сіл, авіяцыі і ўсе бранятанкавыя сілч: 2750 тыс. салдат і афіцэраў, 32255 гармат і мінамётаў, 3206 цяжкіх і сяродніх танкаў, 3781 баявы самалёт, ваенна-марскі флот 315 тыс. брута рэгістраўных тон. Польшча змагла супрацьставіць гэтаму 840 тыс. жаунераў і афіцэраў, 6503 гармат і мінамётаў, 211 танкаў, 407 баявых самалётаў і флот агульным водазмешчэннем 16 тыс. брута рэгістраўных тон.

З верасня Вялікабрытанія і Францыя абвясцілі вайну Германіі, але ні у верасні, ні у кастрычніку ніякай ваеннай дапамогі палякі ад сваіх саюзнікаў не дачакаліся.

Нямецкі агрэсар наступаў адначасова на Мазоуша, Памор'е, Шлёнск і Падгалле і на працягу 6 дзён выйграў прыгранічныя бітвы, істотна пашкодзіў чыгункі і аэрадромы далёка ад лініі фронту. У другі перыяд кампаніі польскія арміі, сканцэнтраваныя у групоўкі "Познань" і "Памор'е" імкнуліся 9-22 верасня у бітве над Бзурай нанесці рагучы удар ворагу. Спачатку палякі мелі поспех, але нядоуга. У час трэцяга перыяду, да 5 кастрычніка, немцы знішчылі па чарзе ўсе акружаныя і асобна змагаючыхся групы палякаў і пазней прымусілі капітуляваць трох асяродкі апору:

у Варшаве, у Модліне і на Памор'ї, на касе Гэль.

Пасля няудалай спробы германской арміі захапіць сталіцу Польшчы Варшаву танкавая дывізія з вялікімі стратамі адступіла. Немцы пачалі аблогу Варшавы. Абарону горада узнічалі глава горада (прэзідэнт) Стэфан Стажніскі. Толькі 28 каstryчніка, калі гераічны горад быў у пажары, выкліканага бамбардзіроўкай і артылерыйскімі абстрэламі, калі не было вады для тушэння пажараў, а снарады і патроны былі вычарпаны, сталіца капітулявала. Аператыўная група генерала Францішка Клесберга ў канцы каstryчніка пачала марш з-пад Владавы да сталіцы, каб узмацніць шэрагі яе абаронцаў. 2 каstryчніка пад Коцкам Клесберг даў апошні бой нямецкім матарызованым дывізіям. Пасля чатырохдзённых баёў, якія спачатку былі удалымі для палякаў, але калі скончыліся агнявыя сродкі і сілы жаўнероў былі вычарпаны, апошняя рэгулярная вайсковая часць на тэрыторыі Польшчы капітулявала.

У савецкай літаратуре да апошняга часу пісалі пра тое, што урад Польшчы кінуў свой народ на волю лёсу і ўцёк за межы краіны. 17 верасня Чырвоная Армія перайшла ўсходнюю польскую граніцу і, згодна з дамоуленасцю Рыбентроп-Молатау заняла тэрыторыю ўсходніх польскіх ваяводстваў. У Брэсце нямецкі Вермахт і Чырвоная Армія наладзілі сумесны парад.

Урад Польшчы, які яшчэ меў вялікую тэрыторыю для манёура і рухаўся ў напрамку на Брэст, павярнуў на поудзень і перайшоў на тэрыторыю Румыніі, якая хоць і была ў прыязных адносінах з Германіяй, але дала прытулак Э.Рыдз-Смігламу, іншым высокім польскім службоўцам. Прэзідэнт Польшчы І.Масціцкі, каб юрыдычна захаваць пераемнасць улады, адмовіўся ад сваёй пасады на карысць Рачкевіча, які быў на Захадзе і сфарміраваў там польскі урад у эміграцыі. Пазней Эдвард Рыдз-Сміглы нелегальна вярнуўся ў Польшчу і упльваў на тое, каб польскія афіцэры, жаўнеры і усё тыя, хто хацеў змагацца з германскім фашызмам, праз тэрыторыю Румыніі, іншых краін пераходзілі і уліваліся ў арміі заходніх саюзнікаў – Францыі і Вялікабрытаніі. Неўзабаве Рыдз-Сміглы захварэў і памёр. Першай фігурай у палякаў стаў генерал Ул.Сікорскі.

Польскія вайскоўцы і тыя цывільныя людзі, якія сумелі зарыентавацца (сярод іх паўстанцы Шлёнска, згуртаваная моладзь – гарцы і стралкі, рабочыя дружыны у Варшаве) паказалі ў тыя дні ўзоры мужнасці у вайне з ворагам. Вызначыліся сярод змагароў

беларусы і украінцы, якія як грамадзяне Польшчы былі на чыннай службе і па мабілізацыі прызваны ў войска. Аб мужнасці польскіх воінаў-яўрэй гаворыць у сваім рамане "Верасень" польскі пісьменнік Ежы Путрамант. Мужна і умела ваяваў з фашыстамі татарскі эскадрон 13-га палка Віленскіх уланau. У час баёў у вераснёўска-каstryчніцкую кампанію, у час герайчнай абароны Варшавы і пазней, у партызанскіх фарміраваннях і супраціўлення (падполлі) народ Польшчы паказау, што ён, нягледзячы на 150 гадоў няволі, калі быў разлэўты трэмы драпежнікамі - Аустра-Венгрый, Прусаўскім і Расійскім - быў згуртаваны, знітаваны і рапчуца змагаўся за сваю свабоду і годнасць. На увесь свет сталі вядомымі героямі абароны Почты Польскай у Гданьску і абароны Вэстэрплятэ на Гэлі.

У першых польскіх вайсковых часцях за мяжой, якія былі сформіраваны ў канцы 1939 - пачатку 1940 г. у Францыі на ініцыятыве прэм'ера Эміграцыйнага урада генерала Уладыслав Сікорскага (1881-1943), аказаўся палякі з палёніі французскай, якія былі інтэрніраваны ў Францыі як удзельнікі грамадзянскай вайны у Іспаніі на баку рэспубліканцаў (каля 3 тыс. чалавек) і жаўнеры з Польшчы, якія прыйшлі праз лагеры для інтэрніраваных у Румыніі і Венгріі. У красавіку 1940 г. Ул. Сікорскі стварыў таксама Асобную брыгаду карпацкіх стралкоў у Сірыі, уключаную пазней у Польскі корпус. Польскае войска ў Францыі брала герайчны удзел у абароне Францыі і ў нарвежскай аперациі пад Нарвікам. Пасля паразы Францыі частка польскіх жаўнеру перабралася ў Англію. Тут быў утвораны Першы польскі корпус, са складу якога авіяцыйная эскадра, танковая дывізія і Асобная брыгада дэсантнікаў адыгралі значную ролю ў далейшых баях. Пад упраўленнем англічан аказаўся таксама польскія караблі, якія бралі удзел у нарвежскай кампаніі і ў баях на моры. Пад Нарвікам вызначылася Самастойная брыгада Падгаллянскіх стралкоў і 4 караблі, з якіх знішчальнік "Гром" быў патоплены немцамі. Польскія караблі правялі каля 400 баёў з варожай авіяцыяй, звыш 50 баёў з бераговымі батарэямі, каля 175 баёў з падводнымі лодкамі і 40 - з надводнымі караблямі ворага. Польскія маракі затапілі 46 нямецкіх і італьянскіх караблёў.

Ал нямецкага дэсанта і вялікіх разбурэнняў ад бамбардзіровак у 1940 г. Англію выратавала авіяцыя, у склад якой уваходзілі таксама і польскія знішчальнікі і бамбардзіроўшчыкі. З 1733 збитых нямецкіх самалётаў (на працягу 3 месяцаў) польскія піло-

ты змаглі запісаць на свой рахунак больш за 200 варожых машын.

Напрыканцы авіяцыйнай бітвы за Англію у знішчальнай брытанскай авіяцыі кожны пяты пілот быў паляк.

У наступныя гады польскія лётчыкі на бамбардзіроушчыках і на іх ахове бралі удзел у налётах на Берлін, на німецкія пра-мысловыя раёны і на німецкія караблі.

На падставе дамовы, заключанай у верасні 1941 г. прэм'ерам Сікорскім і Савецкім урадам, была ўтворана ў Савецкім Саюзе Армія Польская для вайны на усходнім фронце. Пры падтрымцы англійскага урада начальнік гэтай арміі (83 тыс. чалавек) генерал Андэрс эвакуіраваў яе у сакавіку, у верасні 1942 г. праз Іран у Палесціну.

У савецкай пропагандыскай, ды і навуковай літаратуре вы-
вод Андэрсам польскіх жаунераў з СССР разглядаўся як здрада.
Тыя жаунеры з арміі Андэрса, якія былі родам з Заходніяй Беларусі і вярнуліся пасля вайны у родныя мясціны, праследаваліся са-
вецкімі уладамі. Можна зразумець жаунераў з арміі Андэрса, якія
трапілі у 1939 г. у савецкія лагеры, якія ведалі, што зрабілі
бальшавікі з польскімі афіцэрамі у Катыні (гл. артыкул Катынь
у гэтым нумары "Байрам") і у іншых месцах СССР, ведаючы, што
спераду у польскіх воінаў будуть немцы, а ззаду будуть "загра-
дительные отряды" савецкіх энкаўзістаў, яны не моглі ваяваць
на усходнім фронце у такіх умовах. Напрокі палякаў у тым, што
СССР забяспечыў жаунераў алзеннем і абуткам неабгрунтаваны, бо
захопленыя бальшавікамі у 1939 г. рыштунак, зброя і амуніцыя на
тэрыторыі Заходніяй Украіны і Заходніяй Беларусі былі непарау-
нальна большыя, чым выдаткованыя на армію Андэрса.

Праз год пазней, у красавіку 1943 г., польскія камуністы
(сярод іх А.Лямпэ і В.Васілеўская), засяроджаныя ў СССР, з да-
памогай урада СССР пачалі фарміраваць новыя польскія збройныя
сілы. У траўні 1943 г. узімкі зачаткі Першай дывізіі пяхоты
імя Тадэвуша Касцюшкі. 12-13 кастрычніка гэтага года Першая ды-
візія і Першы танкавы полк уступіў у бітву з немцамі пад вёскай
Леніна Горацкага раёна Магілёўскай вобласці. Польскія збройныя
сілы вясной 1944 г. на тэрыторыі СССР налічвалі больш за 100
тысяч жаунераў Першай польскай Арміі.

Адным з першых дэкрэтаў Польскага Камітэта Народнага Вызвалення быў дэкрэт аб злучэнні Народнай Арміі – падпольнай вайско-
вой арганізацыі, створанай 1 студзеня 1944 г., і Першай поль-

скай арміі, створанай у СССР, у адзінае Войска Польськае.

Першая армія у ліпені, жніўні і верасні 1944 г. ваявала за плацдармы на заходнім беразе Віслы пад Студзянкамі, вызначылася як Першая танкавая брыгада ў 7-дзённай бітве за утриманне Мангушоўскага плацдарма. У сярэдзіне верасня Першая армія брала ўдзел у вызваленні Прагі (Варшаўскай), аказвала дапамогу паустанцам Варшавы, а ў 1945 г. разам з Чырвонай Арміяй вызвяляла Варшаву. Першая армія прымала ўдзел у прарыве Паморскага вала, здабыла Калабжэг, фарсіравала Одру і разам з Чырвонай Арміяй штурмавала Берлін.

Армія генерала Андэрса у Палесціне была сформіравана як Другі польскі корпус. У яго склад увайшло Асобная брыгада карпакіх стралкоў, якая у 1941 і 1942 гадах прымала ўдзел у баях з немцамі ў паўночнай Афрыцы (Мерса-Матрух, Тобрук, Лівія). У лютым 1944 г. Другі корпус быў уключаны ў склад Восьмай брытанскай арміі і ўлазельнічаў у баях на тэрыторыі Італіі. Тут выконваў наядзвычай цяжкую задачу захопу пазіцый нямецкай дывізіі дэсантнікаў на Монтэ Касіна. У гэтых баях палегла каля 1 тысячи жаунераў і амаль 3 тыс. было параненых.

Фарміраванне Другой арміі Войска Польскага началося ў жніўні 1944 г. Узначаліў яе генерал Кароль Сьвярэўскі (1897-1947), былы камандзір 35-й міжнароднай дывізіі добраахвотнікаў іспанскай рэспубліканскай арміі. У красавіку і траўні 1945 г. Другая армія вяла цяжкія байі над Нысай Лужыцкай, у раёне Будзішына і Дрездена, у Пражскай аперациі. У апошній фазе вайны народнае Войска Польськае налічвала 450 тыс. жаунераў, дзе на заходніх франтах было яшчэ звыш 200 тыс. польскіх воінаў.

Німецкія акупантны ў Польшчы неслі смерць цывільным людзям. Адно з першых экзекуций у Генеральнym Губернатарстве (так фашисты называлі Польшчу) было забойства ў Варшаве 26 снежня 1939 г., калі было забіта 107 чалавек, у тым ліку дзеці і старыкі. Першы канцэнтрацыйны лагер і алначасова "фабрыку смерці" зрабілі фашисты 15 чэрвеня 1940 г. у Асвенціме, дзе было забіта каля 4 млн. людзей з 28 краін свету, найбольш палякаў і яўрэяў. Пазней немцы стварылі іншыя лагеры смерці на тэрыторыі Польшчы - Грос Розен, Штутгоф, Майданак (каля 360 тыс. ахвяр), Беліц (каля 600 тыс.), Хелме (каля 360 тыс.), Салібожы (каля 250 тыс.), Траблінкі (каля 800 тыс.).

Памятныя старонкі ў гісторыі Другой сусветнай вайны упіса-

лі грамадзяне Польшчы. Больш за 1 млн. людзей усіх узростаў і станау прымалі актыўны ўдзел у падпольлі і партызанскім руху. 19 красавіка 1943 г. пачалося паўстанне ў Варшаускім гета, якое узначаліў М. Анялевіч. На працягу некалькіх тыдняў б 6 тыс. нурэйскіх баевікоў змагаліся з эсэсаўцамі і паліцыяй і толькі у ліпені, калі ў жывых амаль нікога не засталося, быў спыніліся.

І жніўня 1944 г. разгарэлася антыгітлероускае паўстанне палякаў у Варшаве. Паміж рознымі гісторыкамі вядуцца спрэчкі пра тое, ці маглі большую дапамогу паўстанцам аказаць заходнія саюзнікі і Савецкі Саюз, ці трэба было ўздумаць варшавян на паўстанне, не ўзгадніўшы тэрмін і стратэгію дзеянняў з камандаваннем Чырвонай Арміі. Немцы знішчылі горад, загінулі помнікі культуры, загінула 200 тыс. жыхароў і каля 20 тыс. польскіх жаўнероў. У баях з фашыстамі на тэрыторыі Польшчы загінула каля 600 тыс. воінаў Чырвонай Арміі, у тым ліку многія з Беларусі.

Польшча выйшла з вайны як краіна, якая страціла найбольшы працягніцтва. Страты склалі 6028 тыс. забітых і памерлых (у выніку непасрэдна ваенных падзеяў загінула 644 тыс., у выніку тэрору акупанта 5384 тыс.; 590 тыс. засталіся інвалідамі, у тым ліку 100 тыс. ваеннымі інвалідамі). Вясною 1945 г. у Польшчы было 20 млн. жыхароў.

Непасрэдныя страты склалі 38% нацыянальнай маё масці. Найбольшыя страты панесла прымесловасць (66% прадпрыемстваў цалкам або часткова знішчана), знішчаны ці пашкоджаны камунікацыі, у тым ліку чыгуначны і аўтамабільны транспарт, сельская гаспадарка (будынкі, пагалоўе свойскай жывёлы). Загінулі бібліятэкі, архітэктурныя і гістарычныя помнікі былі спалены або знішчаны. Нягледзячы на вялікія цяжкасці палякі аднавілі каштоўныя старыя забудовы, хоць гэта каштавала народу намнога даражэй, чым гмахі з жалезабетону, якія пабудавалі на месцы разбураных кварталаў народы іншых краін.

Складанавау І. Меметау

І БАЧЫЛІ ТУТ НАШЫ ЛЮДЗІ, ХТО ІМ БРАТ

(успаміны В.Грыневіча з часоу Першай сусветнай вайны)

I.

Асабліва страшным і на доуга у патомках памятным будзе на Беларусі канец лета у 1915 годзе. Тагды уцекаушая с-пад нямецкаго націску расійская армія пачала сьпетнью, на доуга слаўную, эвакуацыю цывільнага насялення. Пацзей гэта саўсім нідауняго часу і аб іх пэўна усе ішчэ помніць. Помніць так сама і аб тых страхах аб нямецкім войску, якія сеяліся прэдстаўнікамі расійскай улады сярод насялення і змушалі яго кідаць родныя вуглы і ўцякаць у "брацкую" Расію з верай у помач у добрае сэрцо яе жыхароу. Усе тутака, у гэтых мейсцох помніць тую жывую, зруйнаваную Беларусь, якая сярод раскладаных на вуліцах гарадоў і у чыстым полі, асенний слаты, нізлічаных штодзенных матэрыяльных страт, плачу малых і стогнау старых, устрямлялася на усход. Чалавеччае горо зyllтай уцекаюскай массай запанавало на усіх дарогах. Чым далей у Вялікасцію, тым радзейшай рабілася масса, тым болей съцежак займалі уцекачы, і паволі гусьцело насяленне канцовых пунктаў гэтага паходу - гарадоў цэнтру, ўсходу і далёкіх усходніх акраін ні аб'ятнай імперыі. У адным з такіх пунктаў - Казані, давялося і мне пражыць тры годы. Вот аб тым што я бачыў там, ні аб усім, жыцці а толькі аб аднай з яго старон я і хачу гэта разсказаць.

II.

М. Казань, у каторым я разам з другімі уцекачамі апынуўся у канцы жніўня 1915 году, - даўнейшая сталіца Казанскага царства - стаіць на левым беразе р.Казанкі, вярсты за 2-3 ад таго мейсца дзе яна дападае да Волгі. Адзін з найстарэйшых Расійскіх універсytетаў і некалькі іншых выжэйшых школаў, як мушчынскіх, так і жаноцкіх, пяць мушчынскіх і больш як столькі жаноцкіх гімназый, лэзве рэзяльныя і адна гандлёвая школа, тры тэхнічныя, адна агранамічная і шмат ніжэйшых школаў, а так сама школа для прыватных місіянераў для Сыбіры і Далёкага Усходу і Праваслаўная Духоўная Акантымія, робяць Казань праудзівым цэнтрам асьветы для агромнай тэрыторыі. У горадзе і вакол яго раскідано шмат хвабрык і с паміж іх ёсьць знаныя ва усім прамысло-

вым съвеце, як папр., хвабрыка мыла, съвечак, гліцаны і інш. братоу Крестовіковых.

Старыя жыхары хвальць свой горад, але нам, уцекачом ён паказаўся інакшым. Место с такой лічбай прасьеветных устаноу, мінаючы ужо жыхароў, якія здазаліся нам дзікаватыі, ні мае выгледу і парадкау нават нашых далёкіх ад Эўропейскага устройства мест.

У горадзе можна заблудзіцца, па прычыне браку нумэрациі дамоў, ніймення на рагох вуліц дощчак з іх назнамі. Па гэтых без'імённых вуліцах спакойна ходзюць съвінні і іншая жывёла...

III.

Дзе-б яно ні было, але прытулак, свой кут, - найважнейшае для чалавека. Але з гэтым нам тут прыйшлося цяжка. Першыя хвалі уцекачоў у Казані адразу пазаймалі усе вольныя умешканні. А за імі прыбываў і ішче і ішчэ. Цэны на кватэры шалёна палезылі у гару. Цэны на хлеб і усякую еду так сама. Найчасцей без усякага мення, якое ішчэ можна было-б прадаць, без капейкі гроши у кішэні, людзі нашыя праве паміралі з голаду па колькі дзён і калі яго, - пад адкрытым небам, на холадзе.

С пачаткам гэтай "іміграцыі" у Казані началі алкравацца камітэты дапамогі уцекачом. Такім чынам поусталі расійскі, польскі, латышскі, літоускі і інш. камітэты, але - нішчасьце! ні было каму адчыніць беларускага камітэту. Па усёй дарозе і тутака людзі розных нацыяў спатыкалі матэр'яльную падмогу і духоунае падтрыманне ад сваіх братоў, адны беларусы ні дзе ні спатыкалі гэтага. Ратуючыся ад загібелі ішлі нашыя людзі пісацца у расійскія і польскія камітэты, дзе іх прымалі ахвотна і, трэба аддаць справядлівасць, памагалі на роуні з сваімі, але даючы хлеб, забіralі ад іх беларускую душу.

IV.

Натуральна, што даючы "свой" хлеб "сваім" людзям, дзеячы польскіх і расійскіх камітэтаў стараліся абладзіць, дапасаваць да сваіх патрэб, зрабіць больш сваймі уцекачоў беларусаў і гарантліва узяліся падкормліваць іх свайм партытутызам у дадатак да хлеба. З'яўлялася лішні раз і можа найлепшай праможнасць па свайму заапекавацца нап гэтымі ніпрычэсанымі па іхняму "сваімі" людзьмі і яны гэтай праможнасці ні абмінулі, а выкарысталі як найлепей.

Хто кемнейшым і спрытнейшым аказаўся пры гэтым, труда ра-
шыць. Здаецца аднак, што роуна здольнымі былі і расійцы і паля-
кі. Пры гэтым зазначыць трэба, што расійцы у русыфікацыі ака-
залі спрытнейшымі у сябе дома, чым будучы у нас. Тамака можна
сказаць яны развярнуліся у ва ўсю шыр. Школы, бурсы, кнігі,
уплыў духавенства, гутаркі пры афіцыяльных зносінах з уцекача-
мі – усё было пушчано у рух. Як-жа, – надавалася "счастливая
возможность" зглынучы у "рускомъ морѣ" беларускую крупіцу,
ці-ж можна было яе абмінуць?

Палякі ні адставалі у гэтым ад сваіх не-прыяцеляў. Ды й
ні дзіво, бо для чаго, а для дэнацыяналізацыі так ці іначай
звязаных з імі народаў у іх ёсьць свая, старойшая за рускую
метода, свая школа. Гэтыя найбольшую увагу звязрнулі на маладыя
пакаленні, бачучы у іх ту ю сілу, якая возьме жыцце у свае рукі
у нідалёкі час. Старыя беларускія "хлопцы" ні так былі цікавы
для іх тым болей, што праз дзяяцей найлягчэй перамяніць і баць-
коў. Асабліва карыснымі для гэтай мэты аказаліся бурсы паадчи-
ненныя імі для моладзі. У гэтых бурсах маладыя душы моцна зашну-
роўваліся у пярэстыя шаты польскага патротызму.

Цэлы год такі стан рэчы панаваў у Казані. Паволі уцекачы
беларусы, як моладзь так і старшыя панавычаіваліся палякаваць
і маскаляваць ды пакепліваць с тых хто ішчэ трymаўся свайго.
Здавалося, што усё беларускае задутдано гэтта і "прыяцелі"
маглі-б спраўляць блюзнерскія памінкі па папаўшай сюды бела-
рушчыне.

Але так здавалося толькі. "Свой край, – свой звычай", жы-
лі у сэрцах уцекачоў і жыцце сваё азнаймлялі нудой па сабе. А
раз жыла нуда па родным краі – жыва была душа беларуская. Па-
трэбны быў толькі людзі, каторыя-б здалелі паказаць ёй дарогу
з туману якім акуталі яе "лабрачынцы" с чужых камітэтаў. И та-
кія людзі у хутце з'явіліся.

у.

Скора Беларусы па столькі паказалі сябе, што аб іх пачалі
гаварыць і у Казанскім грамадзянстве і у Казанской прэссе. Па-
чатак гэтаму сваёй працай палахну Я.Станкевіч. Апісаць варункі
гэтай працы і усё што рабіў гэты шыра беларускі патрота трэ-
ба-б было многа мейсца. Змучаны днём на вучэнні з салдатамі, ён
муселі вечарам ісьці за пяць верст у горад і ні завеі з гурбамі

сынегу, ні траскучы мароз ні маглі паўстрымашь яго у лягеры. Ні раз можна было бачыць працаршчыцкую, усю абвейную сънегам, у цяжкіх салдацкіх ботах, пасоуваючуюся позна ноччу у лягеры, хвігуру, — гэта Станкевіч варочаўся з гораду, дзе у якой нібудзь каморацца, у сырым муры і, здаралося, у цемным склепе праводзіў ён вечар, чытаючы нашым селянам — уцекачом кніжкі аб Беларусі, расказуючы аб яе долі, вучачы чытаць старых і малых. Зерніты кіданыя Станкевічам у праудзівую глебу ні асталіся безплоднымі. Хутка маладыя і старшыя селяне пачалі зьбірацца у гурткі. То там, то сям пачалі адбывацца сходкі. Пацулася патрэба мець сваю кватэру для нацыянальных гурткоў, але беднасьць наших селян ні пазваляла яе здаволіць.

І аднак, дзякуючы усе таму-ж Я.Станкевічу ужо на першым тыдні па Вілікадні у 1917 годзе у новым тэатры беларусы здолелі паставіць сваю вечарыну, якая з аднаго боку павінна была прыцягнуць пад беларускі штанлар шырэйшыя колы, а з другога даць матэр'яльныя сродкі для працы. Моральны усьпех вечару быў найпамыслнейшым, матэр'яльна так сама: чистага даходу атрымалося 435 руб. с капейкамі.

Далей удалося дастаць дазваленне ад загадчыцы Некрасаўскай бібліотэкі склікаць там сходы, калі чытальня ні будзе занята без уселякай платы, апрача расходаў на электрычнасць і за вечары сторажку. Дзякуючы гэтаму нам удалося зрабіць некалькі агульных сходаў. Расійцы бачыўшыя гэтыя сходы ні маглі пасыля надзівіцца. Задзіўляла і будзіла зайдзрасцьць у іх тая адナルітасць думак, якая панавала на гэтых сходах. Тутака, праве, нізаметнай рабілася рожніца між багатым і бедным, адукаваным і анальфабетам, усе былі — беларусы, каторых туга па радзімым пасабрала пад адзін дах парацца аб супольным дзеле — сваей нішчасці і нішчасцях роднай стараны.

Расійцы хутка апамятиваліся ад свайго задзіўлення, калі убачылі да чаго вядуць гэтыя сходы і заварушыліся калі ўсякіх перашкодаў. Асаблівую увагу сваю зьвярнулі яны на "вінавайцу" пра буджэння беларусаў у Казані, арганізатара і кірауніка усей культурнай працы Я.Станкевіча. Нават прыгражалі сарваць з яго ахвіцэрскія апалеты і каб не страх перад ваенным судом, — напэўне зрабілі-б' гэто. Аднак нялюбы імі "вінавайца" не унываў. Нібавам дзякуючы яго стараниям афіцыяльна адкрыўся у Казані бе-

ларускі гуртак пад найменнем "Праlesка", які пад кірауніцтвам Станкевіча павеу широкую нацыянальна-культурную працу. На нішчасьце ваенныя павіннасці Станкевіча, каторы мусіў як ахві-цэр расійскай арміі! Ісьці на фронт бараніць чужую яму справу, пазбавілі "Праlesку" яе энэргічнага кірауніка - арганізацыя пачала хірэць і скарачаць сваю чыннасць...

"Успамінаючи аб гэтым,
Прайваю я душу маю".
(Эха-Раза)

УІ.

Жыццевай сілы падалі зноу "Праlesце" вярнуўшыся з вака-цияу у Казань вучні Віленскай школы, каторыя усту-пішы у арганізацыю пачалі гуртаваць калі яе наперш моладзь і бачна прыглядаючыся да усяго беларускага руху паведамлялі аб ім усіх уцекачоу. Іх услікі рабіліся каб пакіраваць палітычную мысль уцекачоу у бок уразумення і признання ніабходнасці беларускай дзяржаўнай нізалежнасці. Венчаў гэтую шчырую працу той наказ дэлегатам на першы беларускі з'езд у Маскве, першым пунктам якога было: ні залежнасць Белару-сі.

Ні абыўшлося пры гэтym і без перашкод, якія рабіліся ужо ні чужымі, але сваймі людзьмі, рэнегатамі Беларусшчыны. Сярод іх асабліва адзначыліся Шайновіч з Гродзеншчыны і праваслауны сьвяшчэннік Тэодоровіч.

Дзяякуючы культурна-просветнай працы "Праlesкі" нацыяналь-ная сывядомасць сярод уцекачоу расла з кожным днем. Нарастала патрэба ў нацыянальна-палітычнай арганізацыі, якая павінна бы-ла адкрыта змагацца за нізалежнасць Беларусі. Але для стварэн-ня такой арганізацыі у маладых працаунікоў "Праlesкі" ні става-ло адваргі. І вось у гэты піраломны час яны знайшлі падтрыманне хаця і ні доўга ад служачых Менскага аддзялення расійскага дзэр-жаўнага банку. За іх пачынам 10/XI 1917 году у Некрасаўскай бібліотэце быў скліканы агульны сход усіх беларусаў с тэй ці ін-шай прычыны папаўшых на жыцце у Казань. Для асьведамлення аб мэ-

ці сходу былі адбіты на шапірографе адозвы і алавешчэння, у якіх гаварылося, што сход склікаеца дзеля стварэння нацыянальна-палітычнай арганізацыі.

Перад назначанай гадзінай досыць уместная залі Некрасаускай бібліятэкі перапоўнілася народам. Ні глядзя на перапаўненне у залі панаваў найлепшы парадак. Відаць было што людзі адчуваюць урочыстасць хвілі. Прабіла у канцы і назначаная гадзіна. Адкрыты прамоваю аднаго з арганізатарау, сход афіцыяльна пачаўся. Пропазыцыя адчыніць у Казані аддзел Беларускай Рады шчыра вітала-ся і была прынята адгалосна. Пастанова аб патрэбі стварэння беларускага войска была прынята волескамі і выклікала у учаснікаў сходу жаданне злажыць і свае ахвяры на карысць Ц.Вайск. Рады у Менску. Вялікая Рада у Менску прызнавалася ядным правамоцным кірауніцым нацыянальным органом. Быу выбраны урад паўстаўшэй ад гэтага сходу Беларускай Казанской Рады.

УП.

Аднак ніхват людзей здольных да съядомай нацыянальна-палітычнай працы тамавау чыннасць Казанской Рады і зрабіў яе меней карыстнай, чым гэто было трэба у той час. Бежанская масса, якая складалася з селянства і дробнага і сярэдняго чыноуніцтва, мала съядомага нацыянальна і нідасьвядчонага палітычна, ці магла выдзеліць такіх людзей. Выбранны загадчыкам спраў Рады аг. Жукоўскі ні аказаўся адпаведным свайму становішчу. Разам с тым усілкамі шчырых працаунікоў і добрых беларусаў як гр. гр. Канановіч, Арлоўскі, Шакул, Лабука і інш. ніудавалось перамагчы таго індэферэнтызму, які панаваў сярод уцекачоў і выклікаў іх да самадзейнай працы. Усё-ж такі ідэя нізалежнай, дзержаунай, Беларусі шырлася нікаторымі сябрамі Рады і імі-ж рабілася культурная работа: чыталіся лекцыі і інш.

Але канец і гэтай работе палажу разгон большэвікамі агульна-беларускага зьезду у Менску. Ішчэ да гэтага праўда Казанская Рада цярпела ні мала ад большэвікоў і асабліва ад нападак большэвіцкага правадыра у Казані Грасіса, каторы нацкоўваў на яе цемныя сілы. Натуральна, што у той час, як Менскі большэвіцкі "совнарком" так "ратчча" паступіў са зьездам, рэпрэзэнтавашым у сю Беларусь, Казанская Рада, якая прэдстаўляла ніялічкую (у пороўненні) группу беларусаў павінна была перастаць існаваць. Так і зрабілося. Рада была зачынена, але беларуская нацыя-

нальная праца ішла далей, сваім торам.

УІІ.

Пасылі таго, як была праве зачынена Беларуская рада у Казані, аб палітычнай працы у шырокім значэнню гэтаго слова ні надта многа было можна думашь, і усім лепшым сілам краю, закіноным сюды аставалося толькі культурная праца, на якую і была звернена уся увага. Новая эра працы вызвала і новых працаунікоў, між каторымі на асаблівую увагу заслужывае жыхар Гродненскай губ. Пружанскага Пав. Уладыслau Багдановіч. Як тыпічны беларус ён ні любіў ніколі вылазіць наперад і кричаць аб сваей працы, а ўсе што рабіў, рабіў ціха, стараючыся прынясьці як можна болі карысці роднай справе і як найменей пахвалы сабе. Ціха і спакойна працаўаў гэты чалавек ні гонячыся за тым каб гаварыць аб наўных заданях у шумных сходах і дзяякуючы гэтай працы многа перш зядлых маскаляфілау, працерлі сабе вочы і сталіся прыкладнымі сынамі роднай бацькаўшчыне. У гэтым часе як У.Багдановіч шырыў нашы Ідэі між селянамі, дачка яго Ганна Багдановіч шырыла нашу літаратуру і нацыянальнае пачуцьце паміж тых дзеучат, каторая вучыліся у гімназіях.

IX.

Працующы над нашым культурным адраджэннем с У.Багдановіч і блізкія да яго людзі аднак ні загаміналі і таго што Казанскія беларусы, апрача спынення працы у Казанскім аддзеле Менск. Бел. Рады, больш нічым ні запратэставалі проціу тых зылзек якія рабіліся камісарамі западнага краю над нашым народам. Скора да гэтага зявілася падхадзяшчая хвіля. У лютым месяцы паміж Расіяй і Нямеччынай пачаліся пірамовы аўтозападынні і Маскоўская Бел. арганізацыя разаслала адозву да усіх беларусаў, просічы далучыцца да яе адозвы к дэмократыі усяго съвету, у каторай яна пратэставала проціу падзеду Беларусі. Адозва гэта спазынілася і папала у Казань толькі тагды калі ужо Троцкі ні палпісаўшы умовы выехаў з Бярэсця і такім парадкам у нас быў падхадзячы момэнт злажыць свой пратест проціу Менскага "савнаркома". Сход быў скліканы у кватэры Рускага камітэту помачы уцекачам, што дало магчымасць палу Тэаларовічу самаванна бяз выбару на тое, як сябру кірауніка Рускага камітэту, зрабіцца прэзесам сходу. Былі унесены дзіве рэзалюцыі, у першай з каторых, унесянай с. Багдановічам і

іншымі блізкімі да яго людзьмі, быў зложаны пратэст проціу Менскага "совнаркома" а так сама прасілося каб беларусам па ўсей Расіі вольна было тварыць свае нацыянальныя арганізацыі, а так сама каб Беларусь была признана Расійскім урадам самабытнай і незалежнай дзержавай і каб ей было дадзяно право паслаць на новыя перэгаворы аб згодзе сваіх прадстаўнікоў. Гэта рэзалюцыя падабалася ўсім селянам, а ні папу Тэадаровічу каторы ні пасароміуся падрабіць галасаванне, каб правясыці рэзалюцыю зусім адваротную тэй, якой патрабавалі жыццёвыя інтарэсы нашага краю. Працэсты шчырых беларусаў ні маглі паўстрымаць папа Тэадаровіча ад гэтай подласці, бо чым жа іншым можна назваць такі паступак.

Так рынулася наша надзея, на тое, што можа нам усёткі уласца далажыць свой голас да пратэсту проціу таго зьдзеку які у нашай роднай старонцы чынілі над нашымі братамі тыя, каторыя ішлі з штандарам "вольнасць, роўнасць і брацтво".

X.

Час бег і памінутна прыносіў да нас усё новыя і новыя весткі і гледзячы на тое, якія яны былі, то смутней, то веселей рабілося у ўсіх беларусаў на душы. Пачалі скора данасіцца праз газэты ніясныя чуткі аб tym, што узнова ідуць пірамовы між Расіяй і Нямеччынай аб згодзе. Скора гэтыя весткі сталі шчырай праудай і у ўсіх зрадзілася надзея на тое, што на астанку уласца чагось дачакацца. Цяпер ужо надта мала каго, а закіненых у гэтым далекім краі нашых селян, цікавіла справа аб tym у чём карысць скончыцца усё гэта страшэннае змаганне. Прауда, і без таго было ясна, што Расія мусіць згадзіцца на ўсе варункі, якія будуть дадзены Нямеччынай, але і гэта мала каго цікавіла.

Змучаных голадам і холадам на чужыне, іх мала абходзіла справа як Нямеччыны так і Расіі. Найбольш, што цікавіла іх, — гэта пытанне ні скора будзе можна паехаць да сваіх хат, у родную старонку, дзе — як гаворэ наша старая прыказка — "і куст — маці". Ні "дэмакратычная" Расія, ні сеянныя страхі аб немцах, — ні магло заглушиць ахвоты хутчэй вярнуцца у родны край. Па праудзе і нібыло чаго жалець нашым селянам у Расіі. Прыйехауши туды, яны, замест абедзанага братэрскага ім народу, спаткалі зусім чужых людзей, каторыя ні толькі ні съпяшылі прывітаць іх па братэрску, але, наадварот, стараліся паказаць сябе ўсюды лепшымі, разумнейшымі, зухавацейшымі, ад каторых наш народ спатыкау на

кожним кроку толькі кпіны з сваёй вопраткі, а сваіх звычаеу і сваей мовы. Асабліва цілка даставалася нашым людзям за нашу мову. І па праудзе, яна ніздатна да такой лаянкі як расійская, дзеля чаго мусіць і паказалася расійцам брыдкаю. Адно хто добра у Казані аднасіўся да нашых людзей, то гэта татары.

Змучаныя расійскімі зьдзекамі над усім сабе съвятym і прывучаныя бараніць і шанаваць усё сваё, яны прыхільна спаткалі нашых братоў. Шчырая ім за гэта належыць падзяка і жаданне як мага хутчэй дачакацца тэй хвіліны, калі ім удастца скінуць апеку чужынца, і заніць у съвеце тое мейсцо, якое ім належыць дзеля іх нацыянальнай съядомасці.

XI.

І бачылі тут нашы людзі хто ім брат, а хто – вораг. Ворагамі нашымі найгоршымі і аказаліся Расійцы. Вызваная вайной дара-жыня і разруха ставіліся у віну бежанцам і ні толькі у кватэрах расійцаў, але і на вуліцах ні раз можна было чуць слова, што як ні было бежанцаў, то усе дзеля гэтага падаражэло. Ні раз нашым уцекачам прыходзілося дрыжэць за сваё жыщё, бо па гораду пачыналі хадзіць слухі, што маскалі зьбіраюцца выразаць усіх бежанцаў. Пакуль быў цар, то прынамсі хоць было на каго скідаць віну. Тагды гаварылі, што абрусіцельную палітыку вядзе цар і яго съвіта і што гэтая съвіта і ён шыраць такія весці, каб людзі менш у усем вінавацілі вайну. Але хоць скора ністало цара а "братское" аднашэнне да нашых людзей ні палепшалося але рабілося горшым. Скора нашых людзей пачалі ужо систэматычна байкатаўцаць. Рабочыя хаурысы паволі пачалі націкаць на хвабрыкі, каб тыя ні прынімалі на работу уцекачоў, што хвабрыкі мусілі спаўняць. Акцябрская рэвалюцыя ні палепшила справы нашых уцекачоў. "Братэрство, вольнасьць і роўнасьць" былі толькі для маскалёў але ні для нашых гаротных людзей, за каторых ні было каму ўступіцца, ні толькі што каб памагчы. Беларускага камітэту помачы уцекачам у Казані стварыць ні удалося і нашы людзі, такім парадкам, былі адладзены ў апеку тых самых расійцаў, каторыя так над імі зьдзекаваліся. Гэты "дэмакратычны" пераварот у Pacii і наступішае за ім безрабоцце перш-на-перш удары нашых людзей, бо іх, перш за каго, пачалі рабочыя саюзы гдзес мага выкідаць з хвабрык і ні далускаць становіцца на рабо-

ту. Слаба памагаушы да таго часу Расійскі камітэт помачы уцекачом пачау, што раз то болей, абрэаць сваю і без таго скупую помач. Цяпер ужо ўсім было відаць, што ні адзін цар любіу зъдзекавацца над нашым народам, а што гэта ён рабіу за згодаю усяго Вялікарасійскага народу.

ХІІ.

Клікала я прыяцеляў маіх, –
Яны ашукалі мяне.

(Плач Ерэміі, I 19).

Бачылі гэта нашы людзі і горка становілася у іх на душы, але усежткі ні трацілі надзеі што "братскій" народ, апомніцца, але і гэта надзея скора рухнула. Надышла весна і пачау у жыцце праца-ваць". Нашы селяне перастрашаны лгарскімі весткамі, якія но-сяцца па Расіі аб нямецкіх "зъдзеках" над нашым краем, думалі так сама скарыстаць з гэтага дэкрэту і дастауши па куску зямлі назаўёлы астачца у "братской" Расіі. Толькі і тут чакаў іх вялікі смутак. Вясковыя селяне – расійцы – і слухаць ні хацелі, каб уцекачоу надзялялі зямлёй. Ды і гдзеж надзеліваць зямлёй наших людзей, калі нават общчаство, каторое "мело" многа маўент-каў ані пядзі ніуступало з іх суседняму, хоць тое "ні мело" нават і трох дзісянцін панскай зямлі, якой бы магло нашырыць свае паласы.

Гэтыя варункі застаўлялі наших людзей усе свае думкі зьвертаць у старану роднага краю.

Нікому ні хацелося брацца за працу ці распачынаць які небудзь інтэрас. Кожы чакаў толькі той гадзіны, каб як хутчэй паехаць ламоу і кожная вестачка з роднага краю маланкай абегала наших гаротнікау. Тугу па родным краю ні маглі зглушыць фальшаваныя страхі аб тых "антыдэмократычных" парадках якія завялі немцы у нас. Кожны як мага пачау зъбіраць грошы на дарогу і на тое каб пасыля там, у родным краі, мець на адбудаванне сваей знішчанай гаспадаркі. Тыя, хто меў болі адвагі і троху грошы, пачалі рызыкаваць праbraцца ламоу і ужо перад Вялікадням па новаму стылю выехала цэлад партыя.

На іх усе глядзелі як на дзіво і прасілі пісаць як можна часцей праве щучь ні с кождай станцыі. Нікаторыя з іх шыра

споунілі гэту просьбу і скора пачалі прыходзіць весткі, като-
рыя і страшылі і разам падавалі надзею, што ўсेकі сяк-так
заехаць у родную старонку можна. А ў гэтым як раз часе у камі-
тэт помачы уцекачам адна за другой прыходзілі тэлеграмы каб уце-
качам ні пазвалілі ехаць, с той прычыны, што у Оршы, праз якую
найбольш ехало уцекачоў, наўта трудна дастаць ад німецкага ура-
ду пазваленне праехаць і што з гэтай прычыны прыходзіцца чакаць
часам нават па два тыдні. Слухі гэтых скора пацвярдзілі і ліс-
ты адтрыманнія з Воршы і Менску. Гэтым карысталі Расійскія больш-
авіцкія газеты і ўсё болі і болі пужалі нашых людзей. Ніраз пуж-
жалі нават тым, чаго тут цяпер ні бацу. Але прауду, відаць, ка-
жуць, што міласць да роднага краю сільнейшая ад усяго, бо ні-
чога ні магло паустрымаць хвалі вертаушыхся да хаты уцекачоў і
яна дзень ада дня усе становілася шырэй і шырэй. Найбольш еха-
лі праз Воршу, Полацк і Дзьвінск, а той факт, што с тых хто па-
ехаў ніварочаўся ніхто назад, дадаваў ахвоты іншым. З гэтай хва-
ляй і я праз Полацк дабраўся дамоў.

УСПОМНІЦЕ ШТО-НЕВУДЗЬ ПРА КАЗАНЬ У ДЗЕНЬ ПЯЦІДВЕСЯЦІ ГОДДЗЯ ПЕРАМОГІ НАД НІМЕЦКА-ФАШЫСЦКІМІ ЗАХОПНІКАМИ

Адзін казанскі татарын, які з 50-х гадоў працуе на нафта-
промыслах у Беларусі, будучы на мусульманскай канферэнцыі скъ-
заў мне са скрухай: "Толькі і чуеш пра тое, што Беларусь-парти-
занка мужна змагалася з ворагам, што мужнасць беларусаў спрычы-
нілася да перамогі Чырвонай Арміі на Курскай дузе і у Беларус-
кай аперацыі. А можа каб не вобласці, рэспублікі і гарады, дзе
"отсиживались" у тыле, далёка ад фронту, то Беларусь і да гэта-
га часу была б партызанкай. Але, як кажуць, у перамогі ёсьць мно-
га бацькоў. Дык раскажыце хоць што-невудзь аб Казані у час вай-
ны. Сам я дакладных звестак не маю, а памяць не вельмі надзей-
ная крыніца, ды і жыў я далёка ад горада, вучыўся у пачатковай
школе. Дык вось што, чытаў я у кнізе "По следам героеў", аута-
ра не памятаю, расказ пра тое, што першым чырвоны сцяг над
Рэйхстагам узняў казанскі татарын Газі Загітаў".

Гісторык-татарын, жыхар Казані, знайшоў бы магчымасць рас-
казаць пра ваенную Казань грунтоўна і цікава. Я скарыстаў эн-

цыклапедыю "Великая Отечественная война 1941 – 1945", выданую у 1985 г. у Москве. Вось што надрукавана пра Казань на старонцы I3I:

Сталіца Татарской АССР. Порт на р. Волга, чыгуначны вузел. Буйны прамысловы і культурны цэнтр Паволжа. Насельніцтва у 1939 г. – 406 тыс. чалавек (у 1983 – 1031 тыс. чалавек). Хімічна, машынабудаунічая, футравая, гарбарная і тэкстыльная прамысловасць. У 1941 у Казані дзейнічаў шэраг прадпрыемстваў, большасць з якіх на початку вайны стала выпускаць ваенную прадукцыю (баявую тэхніку, зброю, боепрыпасы, рыштунак і адзенне, асабліва футравыя і скураныя вырабы, харчовыя прыпасы). У каstryчніку 1941 у Казані створаны Гарадскі камітэт абароны (старшыня – I-ы сакратар абкама партыі А.М.Алемасаў). Казань стала буйным цэнтрам па прыёму эвакуіраваных з заходніх раёнаў СССР прамысловых прадпрыемстваў і насельніцтва. У горад перавезена абсталіванне каля 70 заводаў і фабрык, якія былі размешчаны, як правіла, на роднасных прадпрыемствах: "Крэнгольмская мануфактура" (баяўніны камбінат з г.Нарва) – на Ільнокамбінаце імя У.І.Леніна, маскоўская фабрыка "Дукат" – на тытунёвой фабрыцы, кіеўская фабрыка фотапаперы № 7 і капіравальная – на фабрыцы кінаплёнкі імя В.У.Куйбышава.

Увесну 1942 колькасць жыхароў Казані дасягнула 515 тыс. Працоўныя горада сабралі у Фонд абароны 39 млн.руб. У Казань былі эвакуіраваны установы АН Беларусі, звыш 13 навуковых установы АН СССР, у тым ліку з Ленінграда. З жніўня 1941 у горадзе працаваў Прэзідый АН СССР на чале з віцэ-прэзідэнтам О.Ю.Шмідтам і Я.А.Чудаковым. Пры Татарскім абкаме ВКП(б) была створана навукова-тэхнічная камісія (старшыня – О.Ю.Шмідт) па каардынацыі дзейнасці АН СССР у Казані і мясцовых навуковых установах і прамысловых прадпрыемстваў у рашэнні практычных задач абарончага значэння. У чэрвені 1942 г. у Казані ўтворана Камісія па мабілізацыі рэсурсаў Паволжа і Прыуралля, у красавіку 1945 адкрыты Казанскі філіял АН СССР. У гады вайны у Казані у розны час жылі і працавалі канструктары В.П.Глушко, С.П.Каралёу, А.М.Тупалеў, пісьменнікі М.І.Алігер, Дз.Бедны, Я.А.Галан, Я.Купала, В.І.Лебедзеў-Кумач, С.Я.Маршак і інш. У Татарской АССР дзейнічала звыш 50 ваеных шпіталей (большая частка у Казані), якія вярнулі ў строй звыш 300 тыс. воінаў. Валавая прадукцыя прамысловасці Ка-

зані у 1941 – 44 павялічылася у 2,3 разы. У 1949 г. па Арскім могільніку узвядзены мемарыял загінушым воінам, у 1950 устаноўлены бюст двойчы Героя Савецкага Саюза М.Г.Сталярова, у 1966 адчынены помнік Герою Савецкага Саюза М.М.Джалілю.

З УСПАМИНАЎ СЯМЁНА ЯСІНСКАГА. ПРАЦЯГ.

/Гл. пачатак "Байрам" 1994 г., № 2/

У гэтым нумары мы працягваём друкаваць матэрыялы з успамінаў Сямёна Давыдавіча Ясінскага, звязаныя з яго асабістым жыццём, а таксама з часам і падзеямі, што закранаюць у той ці іншай ступені жыццё многіх.

Праз два гады пасля пераезду Сямёна Давыдавіча з маці і братам у Беразіно ў дом айчыма, пачалася новая старонка яго жыцця: хлопчык пачаў наведваць школу. Школа ў мястэчку было некалькі, займалі яны невялікія аднапавярховыя дамы. У крыху большых размяшчаліся беларуская і яўрэйская школы, польская і руская былі меншымі. Сямён Давыдавіч вучыўся ў беларускай школе. Вучыцца было цікава, ва ўсім ністача: навука не надта палезе ў галаву на галодны страунік, у школе брудна, сышткаў і алоукаў няма. Але ў памяці засталося, што настаунікі чым маглі; дапамагалі. Маці настаунічала ў вёсцы Слабодка. У вольную хвіліну таксама старалася дапамагчы сыну ў вучобе, асабліва ў матэматыцы. Айчым не цікаўся поспехамі пасынка ў вучобе: яму патрэбен быў памочнік, сям'я з цяжкасцю зводзіла канцы з канцамі. А недзе ў той час, калі Сямён Давыдавіч вучыўся ў другім класе, іх ледзь не напаткала бяда. У дом прыйшлі две жанчыны і троє мужчын. Яны аглядали дом і затым быў вынесены прысуд-памілаванне: тут і канфіскуюваць няма чаго. Зараз мы добра разумеем, што гэта быў той самы выпадак, калі хто-небудзь з суседзяў "падказваў" адпаведным органам аб жыцці другіх. Айчым спрабаваў вырабляць скуры. Гэты занятак быў распаўсюджаны сярод татар, рабілася усё тайна. Вырабляў скуры і бацька яго школьнага сябра па 3-4 класе Браніслава Канапацкага. Але ён рабіў гэта ў лазні, далей ад людскога вока. Браніслау і Сямён былі аднагодкамі, сем'і сябравалі паміж сабой. У той час у Беразіно было яшчэ 6-7 татарскіх дамоў, яны раз –

мяшчаліся у асноўным на вуліцы Мінскай, некалькі было на ускрайне. Акрамя Канапацкіх Сямён Давыдавіч памятае сям'ю Байрашэускіх. Таксама помніца, што жылі татары калі калгаснай канюшні, дзе і працавалі рознарабочымі.

Нярэдка у іх дом прыходзілі да маці за парадай жанчыны з татарскіх сем'яў. На Байрам разносілі садагу. На садагу часцей за ўсё самі выпякалі пячэнне ці булачкі з разынкамі. Гэтая пачастункі былі самымі чаканымі святочнымі момантамі. Яшчэ пра свята нагадвала адзенне дарослыя, у дзяцей жа такога адзення не было.

Акрамя святочных, успамінаюца і жалобныя дні, дні развітання з суродзічамі. Татар хавалі па-свойму, на паахаванне абавязковая запрашалі тых, хто адпавядаў нябожчыка. Сярод умеючых маліца быў і бацька Браніслава Канапацкага. Жаданне размаляць з Богам на мове Кур'ана ніколі не пакідала татараў, хоць і рабілася гэта ў той час тайна.

Вызначальнай была і яшчэ адна падзея. Айчым купіў каня на гроши занятых у стрыечнага брата. Вучобу у З класе прыйшлося сумяшчаць з працай. Каб адрабіць гроши і мець хоць нейкі прыбытак даводзілася хлопчыку, як бы тому мужычку з пазногцік, выконваць розныя работы зімой і летку. Але трэці і чацвёрты класы школы ўсё ж такі былі скончаны. У пятых айчым не пусціў, хоць маці вельмі хацела, каб сын працягваў вучобу.

У хуткім часе былі адкрыты першыя рамесленныя вучылішчы і школы ФЗО. У рамесленныя вучылішчы бралі з 12-13 год, але Сямён Давыдавіч ужо быў пераросткам і у 15 год пайшоў вучыцца ў ФЗО на 6 месяцаў. Вучоба ў школе ФЗО дазволіла адарвацца ад цяжкай хатнай працы і нястачы. Тут кармілі З разы на дзень, спалі цудоуна. Нават не верылася, што можна так добра жыць, калі стравунік не спявалі галодныя песні, а нават балеў у першы час ад нязвычайнага регулярнага харчавання.

Пасля заканчэння вучобы — праца столярам-плотнікам у Магілёве. Заканчывалі класі паркет у Магілёўскім Доме ураду. У Магілёве і напаткала пятнаццацігадовага Сямёна Ясінскага вайна.

Немцы пачалі бамбіць Магілёў на другі дзень пасля нападу на Савецкі Саюз. Людзі сталі пакідаць горад. Удваіх з сябрами накіраваліся пеша з Магілёва ў Беразіно. Вайна адразу паказала свой жудасны твар. У прамежных Бялынічах Сямён Давыдавіч перажыў цяж-

кае патрасенне. Ён убачыў павешанымі двух хлопчыкаў, амаль пяціцей. У хуткім часе гэтыя першыя ахвяры вайны былі пахаваны з усімі ушанаваннямі. А на іх месцы віцеу мужчына, але яго труп ужо доўна не здымалі і не хавалі. Гэта быў стараста з мясцовых, які перайшоў на службу да немцаў і каб паказаць сваю адданасць новым уладам назваў хлопчыкаў камсамольцамі, за што іх і пакаралі. Людзі не моглі моўчкі перажыць такі нечалавечы учынак. Яны узбунтаваліся. З Магілёва было выкліканыя вялікае німецкае начальства, якое і вынесла прысуд старасце. Дзікае і незразумелае, непадуладнае звыкламу успрынняццю чалавечых учынкаў! За час вайны з подобным прыйдзецца сустракацца часта. А пакуль галоўнае жаданне і неадступная думка – хутчэй дабрацца да сваіх.

З Магілёва да Беразіно 100 км. Ішоў дзень і ноц з невялікімі адпачынкамі. Каб было хутчэй і лягчэй ісці, бацінкі зняу і нёс у руках, пры гэтым не зауважаючи нават, што ногі сцёр да крыві. Але на ногі, таксама на цяжкую стомленасць і боль, пакуль не звярталася увага. Усё гэта перавышала ўбачанае: на дарозе і вакол ляжалі забітыя людзі, была раскідана іх маё масць. Нарэшце Беразіно. Сустрэча з айчымам не была падобнай да ранейшых вельмі стрыманых і нават некалькі абыякавых узаемаадносін. Айчым упершыню абняў і уцершыню пацалаваў пасынка. Ён цяпер працаўваў на лодцы, перавозіў на другі бераг Бярэзіны людзей, таму што новы мост быў далёка, а стари ужо адслужыў сваё. Новы мост ахоувалі нашыя салдаты. А праз 2-3 дні, гэта быў канец чэрвеня, Беразіно было захоплена немцамі. Наляцелі самалёты, высадзіўся десант, узброены, з запаснымі касэтамі патронаў у ботах.

І з Беразіно пачалі ўцякаць жыхары. Айчым запрэг каня, пагрузіўся і з малодшымі паехалі, канём кіраваў Захар. А старэйшаму айчым сказаў: "Сіма, дагані маму і будзьце разам".

Адступаючая сотая Мінская дывізія пакінула пасля сябе шмат коней. Яны блукалі самі па сабе, стараючыся па паху і па форме адшукаць чырвонаармейцаў. Гэтыя, кавалерыйскія, коні адрозніваліся ад тых, што выкарыстоўваліся у гаспадарчых работах. Шыі ў іх былі кароткія, таму што авёс і сена елі у стойлах. Вельмі па-сіроцку выглядалі яны, стаячы на каленях і скучубчыя траву. Аднаго з іх і прыглядзеу Сямён Давыдавіч. Ён стаяў, у зубах былі цуглы, а на спіне сядло. Асядлаўшы каня, паехаў з марай да гнаць маці. У сядле упершыню, вецер свілча у вушах. Так і не зауважыў, як раптам над ім знізіўся німецкі самалёт, і ужо кулі

звінць над ім, а немец так блізка, що бачна, як ён трасе кулаком. Конь з седаком падає на зямлю. Конь забіты, з яго жывата бурбалкамі вицякае вадкасць. Але затрымлівацца ніяма як, таму што была мэта: дагнаць маму. Пайшоу шукаць другога каня. Сонца ужо садзілася, калі знайшоу. Сеу на каня, зноу засвіцела ў вушах. У хуткім часе уехаў у лес. Раптам на дарозе паказаўся наш салдат з параненым на спіне. Каманда: "Стой!" ад нечаканасці напалхала. Толькі спыніўся: як салдат скліп'яло за нагу і сцягнуў з каня. Тут хлопец не вытрымаў, паліліся слёзы і пачаў прасіць—расказваць, што ідзе да маці і каб той не чапаў яго. Але сядло з каня было скінута, конь падведзены пад пень, тяжкапаранены перакінуты цераз каня, сам салдат сеу таксама на каня, а хлопчыку нічога не заставалася, як ісці пеша. Ужо амаль што сцямнела, а ў галаве думка: "Не, вяртацца не буду, пайду да мамы". Крыху прайшоу, ідзе машына, з яе высокавае афіцэр /з трима шпаламі на пятліцах, падпалкоунік/ і пытаецца, як праехаць на Жорнаўку, на карце такая вёска не была азначана. Сеу у кабіну. На машыне, гэта была палутарка, ехаў упершыню. А яшчэ пачаставалі шакаладам, раней на шакалад глядзеу толькі у магазіне. Забыўся пра ўсё! І пра самае галоунае — пра маму. Спакойна пасля перажывання заснуў і праспаў Беразіно і тое месца, дзе павінна была быць маці. Мінулі Беразіно, мінулі Жорнаўку. Пеша ішлі салдаты адступаўшай сотай Мінскай дывізіі, трапіўшай у акружэнне. Пехачінцы ішлі без строя, хто з вінтоўкай, а хто і без яе. Адыходзілі толькі унаучы. Страшна было глядзець на іх стомленыя твары. Каля Магілёва адбыўся невялікі бой, дрэнна ўзброенныя нашыя воіны цярпелі страты. Накірунак быу на Тулу, з усімі разам ехаў у не-вядомае і наш юнак. Астаткі Мінскай дывізіі уліліся у другую, размешчаную на ўскраіне Тулы. Перад войскамі стаяла задача — абарона подступаў да Масквы. Забеспячэнне боепрыпасамі тут было добрым, таксама як і абмундзіраваннем. У дывізіі былі свае шаўцы, яны і перашылі форму на юнака, пакінуўшы пятліцы пустымі. Так стаў Сямён Давыдавіч сынам палка. Называлі яго па імені, прозвішча і усё астатнє не пыталі: было не да того. Вакол быў фронт. Спакою не было ні днём, ні ноччу, немцы спышаліся здзейніць свае планы. Днём — кулі, ноччу — ракеты. Здаралася і такое: разведка памылілася і зраташціла бомбамі другую ўскраіну леса. У канцы 1942 года у жыцці Сямёна Давыдавіча адбыліся нечаканыя змены. У час прыезду аднаго з высокіх чыноў юнак, да

якога ўсе ставіліся як да меншага і хутчай па-дамашняму, чым па-службоваму, не адзагаваў на генерала і мінуў яго не аддашы, як патрабуе таго устая, належных знакаў увагі. Генерал жа адзагаваў, звярнуўшыся да капітана: "Что это у вас за детский сад. Немедленно отправить в тыл". Прышлося пераканацца, што на вайне німа асабістых пажаданняў, існue загал. Адпаведна загаду і накіравалі Сямёна Давыдавіча на перасыльны пункт у Чэлябінск, дзе чысціў бульбу і выконваў абавязкі падсобнага рабочага. Але пазнаўшы перадавую, цяжка адсіжвацца ў тыле. У канцы 1942 года пасля чарговай размовы з начальствам з просьбай накіраваць на фронт, яго, яшчэ не прызыуніка па ўзросту, адпрауляюць за Свярдлоўск у Камышоўскія лагеры, дзе фарміраваліся дывізіі. Чарговая дывізія была сформіравана ў студзені 1943 года. Сямён Да-выдавіч, сустрэўшы вайну у пятнаццацігадовым узросце, праз пау-ра года стаў радавым дзеючай арміі. Яму выдалі кожух і баўвыя сто грамаў. Ваяваць жа пачынаць прыйшлося гэтаму вельмі яшчэ ма-ладому байцу ў самым пекле: абарона Сталінграда, Сталінградскае кальцо, у раёне горада Калац.

Першае цяжкае выпрабаванне доўга не прымусіла сябе чакаць. Німецкія войскі пад камандаваннем Манштэйна на танках імкнуліся прарваць абарону. 21-га студзеня завязаўся бой. Нашыя салдаты сядзелі у акопах, чакаючы загаду. Раптам заглох "Максім". І тут жа загад Сямёну Ясінскаму: "Паузі па-пластунску!" Спачатку поўз, але хутка падняўся ў поўны рост і побег. Куля трапіла ў галёнку і прабіла левую нагу наскролькі, ён упаў. Пасланы ўслед другі, больш старэйшы баец, пратаўзаючы каля яго і упэуніўшыся, што жывы, папоўз далей. Кулямёт застракатаў.

Гэта быў першы бой маладога татарына Сямёна Ясінскага. А наперадзе яшчэ 3 гады вайны. Наперадзе Берлін.

(Працяг будзе)

Р.Александровіч

Напярэдадлі вялікага свята – 50-гадовага юбілею перамогі над германскім фашизмам, карэспандэнт "Байрама" звярнуўся да удзельніка вайны – клецкага татарына, каб ён расказаў пра свой удзел у вайне. Доктар хімічных навук, аўтар чатырох манаграфій, больш за трох соцень навуковых артыкулаў, каля сотні адкрыццяў Хасень Мустафавіч Александровіч пасля дэмабілізацыі працаваў і вучыўся ў вячэрняй сярэдняй школе (Другая сусветная вайна не дала яму магчымасці вучыцца ў гімназіі), выдатна вучыўся на хімічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, атрымаў дыплом з адзнакай (чырвоны дыплом вышатніка). Займаючыся навукай працай, Х.М.Александровіч кіраваў навуковымі калектывамі, быў намеснікам дырэктара Інстытута агульной і неарганічнай хіміі АН Беларусі. Поўны сіл і энергіі удзельнік вялікай вайны і вучоны працягвае працу на карысць сваёй Бацькаўшчыны – Беларусі.

"Байрам" друкуе успаміны Хасеня Мустафавіча пра вайну.

"У 1939 годзе я скончыў агульнаадукацыйную сямігадовую школу і здаў экзамен для паступлення ў гімназію ў Косау, але вучыцца там не прыйшлося. 17 верасня да нас у Клецк прыйшла Чырвоная Армія. Неўзабаве, праз 21 месяц пачалася Вялікая Айчынная вайна. 26 чэрвеня немцы занялі Клецк. Чырвонаармейцаў было многа, але яны былі дэмаралізаваны, мала было тэхнікі, артылерыя была на коннай цязе, пяхота не мела транспарту, самалётаў савецкіх мы не бачылі у небе. Можа усё гэта і было раней, толькі, мабыць, тэхніку без паліва прыйшлося знішчыць ці пакінуць. У пехацінцаў на ўзбраенні была доўгая мосінауская вінтоўка узору 1891 года, уласканаленая у 1930 годзе. Нямецкая армія выглядала значна лепш забяспечанай зброяй і тэхнікай.

Другая сустрэча з Чырвонай Арміяй у мяне адбылася 4 ліпеня 1944 года, калі ад немцаў быў вызвалены Клецк. 20 ліпеня я сярод іншых быў мабілізаваны ў Чырвоную Армію. Са мною было мабілізавана 16 татар з Татарскай вуліцы і Татарскага завулка. Са зборнага пункта ў Стоубцах мы былі накіраваны ў запасны артылерыйскі полк у Жабінку, а пасля 3-тыднёвой падрыхтоўкі – у франтавыя артылерыйскія часткі 2-га Беларускага фронту. Мне не давялося удзельнічаць у славутых бітвах Вялікай Айчыннай вайны, але гэта не значыць, што мы прайшлі троумфальным маршам праз Польшчу

(пры вызваленні гэтай краіны страцілі 600 тысяч савецкіх воінаў забітымі), прыйшлі Германію і пераможцамі вярнуліся дадому. Ужо ў верасні з нашых 16 татар з Клецка паходонкі прыйшлі на Аляксандра Бекіравіча Багушэвіча (1910 г. нараджэння) і Адама Сцяпанавіча Якубоўскага (1924 г. нараджэння), а Якуб Ібрагімавіч Ждановіч быў паранены.

Мой шлях у вайну пралягав прыз Жабінку - Белую Падляску - Конін - Гнезна - Франкфурт на Одэры - Потсдам - Берлін у складзе гвардзейскага знішчальна-супроцьтанкавага артылерыйскага палка. Я быў зараджалышчыкам 57-міліметровай супроцьтанкавай гарматы.

У парадунанні з той Чырвонай Арміяй, якая адступала ў 1941 годзе, ціпер армія была зусім іншай, добра узброенай. Артылерыя і снарады перавазіліся на механічнай цязе, патронаў і снарадаў не шкадавалі, былі танкі і неба аховувалі самалёты. Упартасце супраціўленне немцы аказвалі ва Усходній Пруссіі і на Вісле, на Одэры і пад Берлінам і ў самым горадзе. Пасля масіраванай артылерыйскай падрыхтоўкі, якая цягнулася па 2-3 гадзіны, нашы танкісты змагаліся з німецкай пехотай. Задачай нашай супроцьтанкавай артылерыі было падтрымліваць непасрэдна пяхоту, знішчаць кулямётна-мінётныя кропкі ворага, замаскіраваныя танкі, бункеры, нават асобных варожых снайпераў. З гэтай задачай мы, маладыя і яшчэ слаба абучаныя, спраўляліся, бо побач з намі былі волытныя воіны.

На ўсё жыццё запомніца мне бітва за Берлін у пачатку мая 1945 г. Сталіца Рэйха усю ноч была у агні ад разрыву снарадаў (як мы даведаліся пазней - гэта было снятло ад многіх соцен пражэктараў, якія сляпілі ворагаў). Гарматныя выбухі, страляніна 8-га мая спачатку здавалася нам спробай прағыву німецкіх вайсковых частак (такое ў той час было нярэдка). Але гэта быў салют радасці ад таго, што вайна скончылася.

Цяпер нярэдка можна пацуць і прачытаць пра тое, што ў воінскіх часцях бываюць злзекі салдат над тымі, каго прызвалі у войска, часам бойкі паміж людзьмі рознай нацыянальнасці ці розных абласцей-мясцовасцяў. Я згадваю час вайны, калі у батарэі нас, навабранцаў, сустрэлі вельмі ветліва, хоць мы і былі з акупаванай тэрыторыі (аб гэтым нам напаміналі чыноўнікі яшчэ на працягу не меней як дваццаць гадоў). У нашай батарэі у зямлянках побач са мной былі Обухаў з Новасібірска, Калатушкін з Уладзівасціка, Макараў з Масквы, Бандарэнка з Палтавы, Лоза з Харкава,

Лісіца з Кієва, Байрамау і Бакаеу з Баку, я - татарын з Клецка і татарын Абазау з Астрахані, армянін Саламіф, казах Салықау, яурэй Глінберг, малдаванін Антанеску, грузін Мелікадзе і іншыя.

За удзел у Вялікай Айчыннай вайне узнагароджаны Ордэнам Айчыннай вайны 2-й ступені, медалямі "За алвагу", "За узяцце Берліна", "За удзел у Вялікай Айчыннай вайне", "За працоўную доблесць" і юбілейнымі медалямі (усяго 10).

ВЕГЭРАН ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ ФАТЫХАУ АХМЕТ-САФА ФАТЫХАВІЧ ЖЫВЕ НА БЕЛАРУСІ Ў ГАРАДСКІМ ПАСЁЛКУ КРУПКІ

80 гадоу споўнілася Ахмету Фатыхавічу і 50 гадоу жыве і працуе на Міншчыне. Яшчэ да пачатку Вялікай Айчыннай вайны ён быў прызваны у Чырвоную Армію. Усю вайну быў у складзе Ленінградскага фронту, у 14-й паветранай арміі. Не займаючы вялікія пасады, ён рамантаваў тэхніку, робячы неверагоднае, збіраючы з некалькіх сваіх і трафейных машын нешта такое, што магло рухацца і набліжаць дзень перамогі. Успамінае стары воін, як трапілі яны ў акружэнне калія Лалагі, як 12 сутак галадалі і з 27 чалавек у жывых засталося толькі сямёра. Асабісты лічылі, што байцы здрадзілі, невядома дзе блукалі, але калі разабраліся што і як адбылося, то знясіленых, чуць жывых адправілі у адпачынак у Балагое. Гэта было у 1942 годзе. Выжыць Ахмету дапамог, відаць Аллаг.

Пасля вайны перавялі Ахмета Фатыхавіча у 1-ю паветраную армію. Тут ён пазнаёміўся з беларускай дзячынай Вольгай Гвоздзік з вёскі Ігрушка. Крупскага раёна. Яна толькі вярнулася з канцэнтрацыйнага лагера з Германіі і вызвалена была воінамі 1-га Украінскага фронту. Пакахалі яны адзін аднаго, так і застаўся Ахмет з Башкіры пасля дэмабілізацыі у 1950 г. жыць на Беларусі. Пасля, ужо калі падраслі два сыны і дачка, ён ім расказваў, што спадабалася яму смуглівая беларусачка Вольга перш за ўсё тamu, што здалася палобнай на татарацьку.

Пасля дэмабілізацыі як спецыяліст па тэхніцы, а пасля вайны іх было вельмі мала, пачаў Ахмет дапамагаць раёнам рамантаваць сельскагаспадарчую тэхніку. Падрыхтаваў ён шмат вучняў, передаў ім свой вялікі волыт слесара, механіка, электразваршчыка.

А таму ведае яго ў раёне і стары і малады. Былі у яго каштэўныя рацпрапановы, якія адзначаны на ВДНХА у Маскве. І цяпер паразца да яго заходзяць меканізатары і уладальнікі тэхнікі.

А калі надыходзіць вясна, то сядзе ён на свой безадказны мапел і едзе у лес. Калі прысядзе адпачыць і перакусіць, то пакорміць і птахаў з рукі. Лес на Беларусі багаты і таму да познай восені работы у Ахмеда хапае. Працавітасць і лес мо і даюць яму сілы, каб даглядаць за хворай жонкай, якая ляжыць шмат гадоу. Відаць не прыйшлі бяследна для яе гады няволі ў Нямеччыне.

Сыны і дачка прыязджаюць з Менска да бацькоў на кожнае свята, на выхадныя дні, каб дапамагчы бацькам. І можна было б назваць іх жыццё ўчастлівым, хоць на долю выпала шмат нягод, каб не забілі іх унука Васіля.

МАЯ ЗЯМЛЯЧКА І ЯЕ ЛЁС

У 1971 годзе з Азербайджана у Менск пераехала мая зямлячка Фера-ханум. Хто яна такая і як гэта здарылася?

Нарадзілася яна ў Бахчысараі у 1919 г. у сям'і Халіля і Аніфы. Пасля таго, як скончыла сем класаў, вучылася ў тэатральным тэхнікуме у Сімферопалі, скончыла яго ў 1937 г. Выступала ў розных канцэртах, у піянерскіх лагерах. У 1938 працягвала вучобу у Баку у харэаграфічным вучылішчы. У час Вялікай Айчыннай вайны у Маскве пры Цэнтральным доме афіцэраў былі утвораны артыстычныя брыгады для выступлення перад воінамі на франтах. У складзе адной з такіх брыгад Фера Халілаўна выступала у Вялікіх Луках, Невелі і ў іншых прыфронтовых вайсковых частцах, у шпіталах перад раненымі.

У 1942 годзе, калі Чырвоная Армія была уведзена ў Іран, Фера Халілаўна у складзе спецыяльнай брыгады выступала на канцэртах перад нашымі воінамі і мясцовым насельніцтвам.

Пасля вайны Фера да 1950 г. працавала у Азербайджанскім тэатры оперы і балета. Пасля прыйшлося змяніць прафесію. Атрымала фінансавую адукацию. Па сямейных абставінах з мужам пераехала у Менск. Узнагароджана медалём "За доблестный труд в период Великой Отечественной войны", іншымі юбілейнымі узнагародамі. Да

выходу на пенсію працавала у 15-м спецбудтрэсце эканамістам. Муж яе - Цемірау Амза - афіцэр, узельнік абароны Севастополя, вызвалення Беларусі. За баявныя подзвігі узнагароджаны многімі ордэнамі і медалямі. Памёр Амза і пахаваны у студзені 1992 г. у Менску.

З Ферай я вучыўся да вайны у Сімферопалі. Іна пайшла вучыцца на артыстку, а я скончыў сярэднюю школу і Камвууз у Сімферопалі, затым больш за 30 гадоў служыў у войску, ваяваў. А сустрэўся нечакана з зямлячкай у Менску. Відаць, па волі Аллага сустрэўся я з родным чалавекам далёка ад нашай Бацькаўшчыны.

У цяперашні час Фера Халілауна наведвае нашы заняткі у Беларускім згуртаванні татараў-мусульман "Аль-Кітаб", дзе бываюць разам з намі яшчэ некалькі крымскіх татар, дзе можна пагаварыць на роднай мове. Па меры сваёй магчымасці Фера-ханум узельнічае у нашых агульнататарскіх мерапрыемствах. Пажадаем нашай славнай суплеменніцы бадзёрасці і добрага здароўя.

I.Меметаў

ДОКТАР ГУЛЬЗУМ ХУСАІНАЎНА ХАМІДУЛІНА

Нарадзілася 1 снежня 1922 г. у вёсцы Тат-Багана Чыстапольскага раёна у Татарстане. У сваёй вёсцы скончыла пачатковую школу, а затым вучылася у Чыстапалі. Летам 1936 г. бацька з маці і чацвёра дзяцей пераехалі у Ташкент, бо у Татары было вельмі голодна. У Ташкенце я вучылася на рабфаку і у 1939 г. паступіла у Ташкентскі медінстытут. Пасля заканчэння вучобы на 2-ім курсе пачалася Вялікая Айчынная вайна. Каб накіраваць нас у армію дактарамі, заняткі сталі праводзіць па 10 гадзін у суткі. У 1943 годзе увесь наш выпуск ужо ў вайсковай форме накіравалі на 3 месяцы на курсы ўладсканалення. У лістападзе 1943 года мы былі у Маскве у распарараджэнні штаба фронту. Адтуль 10 дзяўчат паслалі у шпіталь для лёгка параненых пад Вязьмай, а цераз месяц нас трох адклікалі і паслалі у шпіталь № 275I (быў ён у складзе 2-га Беларускага фронту) урачамі - ардынатарамі. Гэта быў вялікі шпіталь, у якім было 9 адлазленняў. Працавала спачатку у адлаз-

ленні, куды клалі параненых у ногі, а пасля мяне перавялі ў аддзяленне з цяжкімі раненнямі у грудную клетку. Начальнікам аддзялення была урач-травматолаг з 25-гадовым стажам – Людміла Георгіеўна Ходнева. Яна мяне навучыла усяму. Я ужо самастойна магла рабіць аперацию рэзекцыі рабра з ускрыццем плеуральной поласці і прымываннем яе антысептычным раствором. Памятаю выпадак, калі у раненага была вырвана частка грудной клеткі разам з рабрынамі і было відаць як б'еца сэрца. Такіх цяжка параненых пасля аказання магчымай дапамогі мы накіроувалі у тылавыя шпіталі.

З Калугі наш шпіталь у таварным эшалоне перавезлі у Магілёу. Не даязджаюты да Крычава, наш эшалон затрымалі на 8 гадзін. Калі мы туды даехалі, то убачылі вельмі вялікія разбурэнні. Была адрамантавана толькі адна каляя, а побач ляжалі дзесяткі разбитых вагонаў. Пазней нам сказалі, што варожы шпіён паведаміў немцам пра тое, што на станцыі пабольшала саставау. У Магілёу мы прыбылі на трэці дзень пасля вызвалення горада, нас выгрузілі праста на станцыю пад брызентавы дах (вакзал быў разбураны). У горад не адпускалі, бо сказалі, што многія будынкі яшчэ не размініраваны. Праз троесць сутак знайшлі будынак для шпітала і мы на працягу двух сутак, без сну і адпачынку, прыбіралі, каб можна было прымаць параненых, бо нашы наступалі і параненых было мно-га. У Магілёве наш шпіталь працаваў да восені, а пасля яго перавезлі ў эшалоне у нейкі гарадок, назыву якога я ужо не памятаю. Параненых ляжалі на нарах у два паверхі. Там мы былі каля месяца, а затым аутакалона перавезла наш шпіталь на тэрыторыю Польши у невялікі горад, але у горад мы не хадзілі, бо параненых па-ступалі ўздең і унацы. Толькі памятаецца, што шпіталь быў у 3-павярховых цагляных будынках. Новы 1945 год мы тут і сустрака-лі, а у лютым нас зноў аутакалонай перавезлі у нямецкі горад Марыенверлер (Усходняя Пруссія), дзе мы і адзначылі Дзень Перамогі. Але тут працавалі яшчэ да верасня, далечвалі параненых, мы па-ступалі яшчэ параненых нашы байцы. Толькі у снежні 1945 го-да наш шпіталь быў закрыты, а дзяцучат-урачоу, медсясцёру і сан-тарак дэмабілізавалі.

Вярнуўшыся у Ташкент, я працавала хірургам у паліклініцы. У 1947 выйшла замуж за афіцэра і ён прывёз мяне на Беларусь. Спачатку муж служыў у Антопалі, пасля яго перавялі у Віцебск, там я пасля перападрыхтоўкі урачоу пачала працаваць акулістам і ад-крыла кабінет для хворых на вочы і стацыянар на 5 ложкаў. У

1951 годзе ўвосень мужа перавялі у Івацэвічы і мне прыйшлося аказваць там дапамогу хворым на вочы, а да гэтага у Івацэвічах акуліста не было. У 1959 мы пераехалі у Пінск і жылі там да 1963 года. І у Пінску, і у Баранавічах да 1987 года я працавала акулістам у дзіцячай паліклініцы. У 1972 годзе, пасля паездкі у Маскву на тыдзень у школу перадавога вопыту дзіцячых афтальмолагаў, упершыню на Беларусі лабілася адкрыцця спецыяльнай групы ў дзіцячым садку для лячэння касавокіх дзяцей і амбліапіі (слепата ад бяздзейнасці).

Нягледзячы на ўзрост, я не зачынілася ад жыцця. Бываю ў Менску у гасціх у сваёй цудоунай сяброўкі Капіталіны Іванауны – выдатнага правізара (нашы мужы-афіцэры сябравалі), бываю на мерапрыемствах "Аль-Кітаба". Тут асабіста ці хоць па тэлефоне пагавару з татарамі на сваёй роднай мове. Памятаю процыму татарскіх вершаў і люблю пець татарскія песні.

ЖАНЧЫНА-ТАТАРКА – МАЁР ВОЙСКА ПОЛЬСКАГА

У 1915 годзе, у сям'і Джабагі Гірэя Гасана, чэчэнца, журналіста і палітычнага дзеяча і татаркі Гелены з дому Байрашэускіх, якія былі вельмі багатымі і мелі заме́льныя уладанні у Ваукавысцкім павеце, нарадзілася дзячынка, якой пры азане далі імя Джанет. Пасля таго, як на Каўказе усталівалася улада камуністу, Васан Джабагі жыў у эміграцыі у Польшчы, займаўся журналіцкай дзейнасцю, рэдагаваў квартальнік "Шэглёнд Ісламскі" ("Ісламскі агляд"), які выходзіў у Варшаве і быў шырокі вядомы сярод татараў, што жылі у Польшчы.

Джанет (Джанета) расла вельмі энергічнай дзячынкай, разам з маці і сваімі сёстрамі Тамарай і Лімай любіла гасціваць у дзеда Рамазана Крыніцкага, які жыў у татарскай ваколіцы Санькыау-шчызна каля Ліды. Дзячынку з маленства цягнула да вайсковых справ. З 15 гадоў кожны год праваліла ў палявых лагерах. Не зауважыла кірауніцтва і накіравала на курсы інструктараў, пасля чаго яна была прызначана камандзірам маладёжнай алінкі. Джанечке вельмі пасавала плісваная спаднічка, зялёная блузка і барэц са значком. Нашчэ ў малодшай групе яна навучылася метка страляць,

добра аршентавацца па тапаграфічнай карце на мясцовасці. Яна сябравала з дочкамі Пілсудскага – Ядвігай і Вандай.

У даваенны час бацькі выехалі ў Турцыю. Старэйшая сястра выйшла замуж за доктара, Джанеце працавалі пасаду інструктара па работе з моладзю і яна паехала з Варшавы у Гдыню. Перад выездам з Варшавы яна пазнаёмілася з афіцэрам гандлёвага флоту Ежым Скібнеускім, неўзабаве яны пажаніліся. У Гдыні у 1938 годзе адчывалася атмасфера ваенай напружанасці і Джанета атрымала званне паручыка (была ад'ютантам палкоуніка Дэмбка). Пачала ся мабілізацыя рэзервістаў. Немцы напалі на Польшчу. Мужна змагаліся з фашистамі абаронцы Вэстэрплятэ. Гестапа пачало арышты польскіх патрыётаў, сярод іх былі і татары. Славуты даследчык гісторыі татар, прававед Леон (Арслан) Найман Мірзэ Крычынскі быў таксама арыштаваны і расстряляны з іншымі інтэлігентамі каля Гдыні.

Джанета удзельнічала ў супраціўленні акупантам, яе арыштавалі і павезлі ў Кракау, але ёй удалося ўцічы і яна дабралася ў Італію. Дзень перамогі Джанета святкавала ў складзе брыгады горных стралкоў. У красавіку 1947 года Джанета з сынам вярнулася ў Польшчу на першым пасляваенным рэйсе польскага парахода "Баторы", які ўсю вайну пераходзіў вайсковыя грузы для заходніх саюзнікаў. Сустрэча ў Польшчы з роднымі і знаёмымі была вельмі урачыстая і хвалючая. Сын тады ёй сказаў: "Мама, ты ужо ніколі не будзеш вайсковым чалавекам, я буду табе заменай". І, сапрауды, сын стаў палкоунікам Войска Польскага, служыць у Гдыні.

Мне пашчасціла сустрэца ў Гдыні з гэтай цудоунаі, разумнай і абаяльнай жанчынай, маёрам запасу Войска Польскага, якая прыйшла цяжкія выпрабаванні ў вайне, пачынаючы з Вэстэрплятэ. Яна запрасіла мяне і маю жонку да сябе ў госці. У нас быў з сабою фотаздымак, дзе была сфатаграфіравана 14-гадовая Джанета разам з маці і сёстрамі. Джанета жыла ў пакоі ў добрым пансіёне. Наша сустрэча была вельмі хвалючай, на вачах былі слёзы радасці. У пакоі пані Джанеты вісела выява герба рода Байрашэўскіх, партрэты бацькі і маці, мугір, на паліцах шмат кніг. На стале былі пачастункі. І галоўнае – гэта яе апóвяд пра тое, што перажыта, успаміны пра ваколіцу Сандыкаушчызна, куды яна прыяджала да дзеда Рамазана, пра ўсю родню Крыніцкіх і Байрашэўскіх, пра свайго бацьку Джабагі, які шмат зрабіў добра для сваёй родзімы – Чечні, дзе яго памятаюць і да гэтага часу. Яна

туды ёздэіла, на радзіму бацькі, ёй даслалі газеты, дзе быў на-
друкаваны яго партрэт. Мы разглядалі альбом, успаміналі усіх,
каго раскінула вайна. У Турцыі пахаваны бацькі Джанеты, там жы-
ве яе сястра Тамара, у Амерыцы — стрыечныя браты.

Самае запаветнае жаданне Джанеты наведаць Гродна, дзе мае-
шмат родных, паглядзець на бычы дзедау маентак, успомніць свае
дзіцячыя гады. Але не здзейнілася мара Джанеты. Па запрашэнні
з Чэчні, узяўшы чалавека з кінакамерай, яна паехала у Грозны,
каб яшчэ раз паглядзець мясціны, дзе нарадзіўся і дзе змагаўся
за свабоду яе бацька — Васан Джабагі. Але алтуль яна ужо не вяр-
нулася.

У 1992 годзе перастала біцца сэрца жанчыны—татаркі —
маёра Войска Польскага, якая унесла славуную старонку у гісторыю
аліясін татарскага і польскага народаў, якая высока трymала
аўтарытэт татарской нацыі.

Мусульманскі чэчэнскі народ з вялікай пашанай пахаваў та-
тарскую жанчыну на сваёй зямлі. Польскае тэлебачанне паказала
аб ёй фільм. Памяць пра Джанет Джабагі-Скібнеўскай налоўга за-
станецца ў нашых сэрцах. Хай будзе ёй чэчэнская зямля пухам,
земля, якая дала жыццё яе бацьку.

Аляксандар Крыніцкі

ПЕРШЫ ПРЕЗІДЕНТ БЕЛАРУСКАГА ЗГУРТАВАННЯ
ТАТАРАЎ-МУСУЛЬМАН "АЛЬ-КІТАБ"

Шабановіч Абубекір нарадзіўся 22 лістапада 1939 г. у Ію Гродзенскай вобласці. Гэта частка сучаснага гародскога пасёлка Ію тады называлася ваколіцай Мураушчына, дзе працавала больш за паўтысячы татараў-мусульман, была мячэць, якая дзейнічае і цяпер. Бацька Абубекіра - Юх'я (Ях'я) Мацвеевіч, маці - Айша Мустафауна (з Шабановічаў). У гэтай сям'і нарадзіліся і выгадаваліся хлопчыкі Мустафа і Мацвей, дзячынкі Джаміля і Аміня. Пасля завяршэння вучобы у Велдзяржуніверсітэце (па спецыяльнасці гісторык) працаваў на педагогічнай работе. У 1969 г. з Саідай Гембіцкай стварыў сям'ю, яны маюць сына, які завяршае вучобу у Медыцынскай акадэміі у Менску. А.Шабановіч з'яўляецца дырэктарам 65-й сярэдняй школы імя Героя Савецкага Саюза Б.С.Акрэсціна. Абубекір Юх'яновіч з'яўляецца Старшыней асацыяцыі нацыянальна-культурных аб'яднання нацыянальных меншасцей Рэспублікі Беларусь, членам Каардынацыйнага Савета па нацыянальных адносінах пры Кабінеце Міністраў Рэспублікі Беларусь, саветнікам Міністра адукацыі і навукі па пытаннях адукацыі для нацыянальных меншасцей. У 1991 г. на Першым з'ездзе татараў-мусульман Беларусі Шабановіч Абубекір Юх'яновіч выбраны прэзідэнтам, узначальвае Беларуское згуртаванне татараў-мусульман "Аль-Кітаб".

Сопат, 8.Ш.1995 г.

Муфтію беларускіх мусульман
Ісмаілу Мустафавічу Александровічу

Менск

Саллям алейкум,
глыбокапаважаны спадар Муфтій!

Горача віншую з выбарам вас на муфтія нашых беларускіх
адзінавернікаў!

Гэта вялікая, гістарычна падзея не толькі у духоўным жыцці мусульман: Рэспублікі Беларусь, таму што мы, татары-мусульмане Беларусі, Літвы і Польшчы з'яўляемся адзінаю сям'ёю.

Цэлым сэрцам жадаю вам паспяховага служэння Ісламу на землях, на якіх ужо амаль 6 стагоддзя мы знаходзімся.

Няхай добры Аллаг сцеражэ вас перад усялякімі нягодамі, няхай дарыць добрым здароuem!

Вы распачалі сваю дзеянасць у вельмі складаны, пераменны час, калі пасля заняпаду мусульманскага жыцця ізоў яно адраджаецца. Буду малітвамі і найлепшымі думкамі вам спадарожнічаць на гэтым шляху, тым больш, што вельмі мне дарагая Беларусь, айчына бацькі, Гассана Амуратавіча, уралжэнца Менска.

Непахісна веру у светлу будучыню беларускай нацыі, якой неад'емнай часткай з'яўляюцца татары-мусульмане наднёманская краіны. Яе пічасце — гэта таксама пічасце татарскага грамалства. Таму ваш неацэнны уклад у яго справу будзе адначасова ўкладам у справу Беларусі.

Мой самы ніэкі вам паклон!

Муса Гассанавіч Канапацкі

"Крыуда мусульман" – так называўся артыкул у адным з мінультых нумароў газеты, у якім расказвалася аб праблемах відзаўскіх татар. Па усяму відаць, як цяжка прыходзіцца членам малаколькаснай мусульманскай абшчыны. Дарэчы, у артыкуле яна памылкова названа маладой. Гэта не зусім так, хоць сапрауды зарэгістравана яна у бягучым годзе. Але, з другога боку, гісторыя татарскай абшчыны у Відах сягае сваім каранямі углыб стагоддзяу. Сваё існаванне яна перапынила у пасляваенны перыяд па прычыне гвалту з боку таталітарнай савецкай дзяржавы і, як бачна, часова. Абшчына зноў існуе. Татары Відау у гэты складаны для краіны час даполучыліся да працэсу нацыянальнага і духоунаага адраджэння. І гэтую з'яву трэба усяляк вітаць і падтрымліваць.

Шмат што залежыць ад тых, хто зараз пры уладзе і мае реальную магчымасць дапамагчы. Могуць запірачыць, што цяпер на дапамогу звяртаюцца усе – і католікі; і праваслаўныя, і пратыстаянікі розных канфесій. Усім цяжка, усім патрабуеца дапамога, а магчымасці ўлады абмежаваныя. Тым не менш да гэтага выпадку нельга падыходзіць з агульнымі меркамі. Менавіта маленькой мусульманскай абшчыне дапамога найбольш неабходна, і дзяржава, якая насяе маральну: адказнасць за разбурэнне святынь, за духоўны заняпад, павінна яе аказаць. Той, хто прымае зараз лёсавызначальнае решэнне для відзаўскай абшчыны, павінны апчуваць асаблівую адказнасць за свае решэнні.

Можна прадбачыць, што для многіх жыхароў Браслаушчыны гісторыя з'яўлення, існавання татарскай абшчыны у краі з'яўляецца малавядомай старонкай яго гісторыі. Таму хацелася б пропанаваць уваже чытачу матэрыял аб татарах Браслаушчыны з раздзела кнігі "Памяць" "Ix аў'яднала зямля Браслаушчыны". Ён уключае невялікі абагульняючы артыкул і шэраг цікавых дакументальных сведчанняў, звязаных з гісторыяй праўывання татар у краі.

К.Шыдлоўскі

Першыя татарскія пасяленцы пачалі прыбываць і сяліцца ў Вялікім княстве Літоўскім у XIУ ст., у час праўлення Альгерда. Бусная традыцыя татар Беларусі і Літвы, ці як іх называюць лі-
56

тоўскіх татар, шәраг крыніц сведчыць, што найбольшы наплыў татарскіх перасяленцаў на землі княства адбываўся у часы Вітаута (1392-1430). Частку татар прыгналі і расселялі каля некаторых гарадоў як палонных. Аднак значная частка прыбывала ў краіну добраахвотна, шукаючы паратунку ў час мідусобіц у Крымскім ханстве.

У Вялікім княстве Літоўскім татары пасяляліся ў асноўным кампактна і мала змешваліся з мясцовым насельніцтвам. У XI-XV ст.ст. найбольш значны татарскія пасяленні меліся ў Троках, Вільні, Крэва, Навагрудку, Мінску. У пач. XV ст. агульная колькасць іх у краіне складала каля 4 тысяч, у XVI ст. - каля 6 тыс. (0,3-0,5 прац. ад агульной колькасці насельніцтва княства).

Першапачаткова большасць літоўскіх татар адносілася да шляхты, валодала зямельнымі надзеламі. Іх асноўным абавязкам была вайсковая служба. Паводле попісу войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г., 544-ы татарскія сям'і выставілі 673-ы вершнікі. З цягам часу значная частка татар страціла зямельныя надзелы, абяднела. Яна занялася агародніцтвам, рамёствамі, най-перш гарбарствам. Са шкур коней і коз татары выраблялі першакласныя юфт і саф'ян. Яны лічыліся выдатнымі знаўцамі коней, іх хвароб, спосабаў лячэння. З прычыны таго, што татары не мелі права уваходзіць у цэхавыя арганізацыі рамеснікаў, яны імкнуліся сяліцца ў невялікіх мястечках.

Паводле вуснай традыцыі, на Браслаушчыне татары з'явіліся ў часы Вітаута, у пачатку XV ст., аднак наурад гэта адправядзе сапрауднасці. Першая дакументальная згадка аб мясцовых татарах адносіцца да 1790 года, калі Браслаўскі павет указаваецца сярод паветаў, дзе жывуць татары. Паводле дакументаў, у Троцкім, Лідскім, Навагрудскім, Брэсцкім, Віленскім, Ваукавыскім і Браслаўскім паветах пражывалі 1952 татары.

Асноўнае месца пражывання татар на Браслаушчыне - Відзы. Абшына тут узнікла верагодней за ўсё ў канцы XVIII ст. як калонія агароднікаў. У 1816 г. арганізацца відзаўскі магаметанскі прыход, у 1857 г. узводзіцца драўляная мячэць. У 1868 г. налічвалася 243 татары, у 1888 - 239. Татарская насельніцтва кампактна пражывала ў пауднёва-ўсходній частцы мястечка, у раёне вуліц Татарскай, Старой, Татарскага завулка. Распаўсюджанымі былі прозвішчы Якубоўскія, Гембіцкія, Асановічы, Радкевічы і інш. Дзякуючы мячэці Відзы сталі духоўным цэнтрам для мусульман даво-

лі значнай тэрыторыі, якая ўключала тагачасныя Новаляксандраўскі павет Ковенскай губерніі. Дзісненскі і Свянцянскі паветы Віленскай губерніі.

Увогуле, мячэці на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага началі будавацца з XVI ст. Да 1795 года ў краіне быў 23 мячэці і 65 малітоўных дамоў, пераважна драўляныя. Дзякуючы рэлігіі і магчымасці групавання вакол храмаў, літоўскія татары змаглі праз стагоддзі захаваць свае традыцыі, звычаі, здолелі не расстварыцца сярод хрысціянскага насельніцтва княства, хаця з часам большасць татар стала карыстацца ў штодзённым жыцці іншымі мовамі, у асноўным беларускай. Менавіта пад уплывам беларускай мовы ўзнікла ўнікальная з'ява - татарскія рэлігійныя кнігі, напісаны арабскім літарамі па-беларуску.

Святар татарскай мячэці - мулла карыстаўся вялізным аўтарытэтам сярод членаў абшчыны. Ён быў не толькі духоўным настаўнікам, але і дарадчыкам, суддёй у свецкіх справах, вёў метрычныя кнігі. Захаваліся звесткі аб відзаўскіх святарах Якубу Якубоўскому, Хасану Ільясевічу, Аляксандру Радке вічу.

У гады першай сусветнай вайны мячэць у Відзах была знішчана. І.УП.1923 г. адбыўся агульны сход відзаўскіх татар, на якім было вырашана аднавіць храм. Сход абраў муллой Аляксандра Радке віча, які выконваў гэтыя абавязкі і перад вайной, прыходскі савет і зварнуўся да Улад па дапамогу ў аднаўленні мячэці, бо большасць членаў прыходу складалі сем'і беднякоў. Звыш дзесяці гадоў спатрэбілася на аднаўление мячэці. 15.6.1934 года ва Урачыстай абстаноўцы храм быў адчынены. Першую службу ў ім праводзіў віленскі муфцій Шынкевіч. Мячэць дзейнічала да канца 40-х гадоў. Пасля яе закрыцця будынак пэўны час выкарыстоўваўся пад гаспадарчыя патрэбы, а потым быў разбураны.

У 1989 годзе ў Браслаўскім раёне налічвалася 94 татары. Акрамя Відзаў, вялікая група іх жыве ў Браславе. У красавіку 1994 г. зарэгістравана адноўленая мусульманская абшчына, якая складаецца з 40 чалавек.

• ЗВЕСТКІ АБ ВІДЗСКАЙ ТАТАРСКАЙ АБШЧЫНЕ
З КНІГІ М.ПОСАХА "ВІДЗЫ"

...У Татарскім завулку, у пауднёва-усходній частцы горада, знаходзіца магаметанская драўляная мячэць, пабудаваная за ўласны кошт мясцовай татара-мумульманскай абшчыны у 1857 годзе. Па энтынаму выглядзу мячэць нічым не адрозніваецца ад хрысціянскага храма, толькі на мінареце у выглядзе званіцы замест крыжа устаноўлены паўмесяц. Інтэр'ер мячэці падзяляецца упоперак на дзве часткі крацістай перагародкай. У задній частцы моляцца жанчыны, а у пярэдній - мужчыны. У пярэдній сцяне гэтай часткі знаходзіца паглыбленне ў выглядзе нішы, дзе стаіць мула ў час малітвы - найбольш пачэснае месца ў мячэці. Справа ад нішы ўздымаецца амвон пад балдахінам, адкуль мула настаўляе мусульман. Пасярод мячэці над жаночым аддзяленнем знаходзяцца хоры, куды часам уздымаецца пеўчы і выкryвае на арабскай мове нейкія песнапенні, на слых вельмі непрыемныя.

Будынак мячэці заусёды утрымліваецца узорна, падлога вымыта ідеальна. Моляцца татары у панchoах, без абутку, які пакідаюць у пярэдній. Зімой такіх панchoў яны надзяюць па некалькі пар, бо мячэць не ацяпляеца.

Тутэйшыя татары, як і у іншых месцах, святкуюць пятніцу - дзень стварэння чалавека. Летам праводзіца у іх вялікі гадавы фест Байрам, на які прыязджаюць татары з Новааляксандраўскага, Свянцянскага і Дзісненскага паветау. Найбольш заможныя з іх ахвяруюць 2-3-х і болей быкоў, якіх забіваюць на пагосце мячэці. Частку быка раздаюць звычайна жабракам, другая разам са шкурай паступае на карысць мулы. Пасля службы знатнейшыя з прыхаджан наведваюцца да мулы на пачастунак, які ўяўляе сабой спажыванне ахвярнага мяса, з якога гатуюць "калдуны" такіх вялізных памеру, што двух штук дастаткова, каб насыціць непераборлівыя стравы. Сам працэс паядання "калдуноу" адбываецца патрыярхальным способам, без дапамогі лыжкі ці відэльца.

Такія святочныя пачастункі у прававерных не абыходзяцца і без выпіку. Найболей п'юць віно. Нядзіуна, што свята Байрам амаль заўсёды завяршаецца ў татар бойкаю паміж сабой, прычым ніяма нікому літасці: сын валтузіць бацьку, бацька сына, брат брата і г.д. Нават жанчыны і тыя бываюць ахвярамі съяточных забаў. Толькі у гэтых і можна дакараць татар, ва ўсім астатнім

народ бездакорных паводзін... Размаўляюць татары на чистай беларускай мове...

Татары займаюца пераважна агародніцтвам. На агародах яны ў большасці разводзяць цыбулю, гуркі, буракі, капусту і бручку. Цыбулю і часткова гуркі агароднікі адпраўляюць у суседні г. Дзвінск, астатнія гародніна прадаецца на месцы навакольнымі гарадскімі жыхарами. Аднак адно толькі агародніцтва не можа быць сродкам для існавання, таму яны вымушаны яшчэ займацца апрацоўкай скур.

З АДНОСІНЫ ВОЙТА ВІДЗСКАЙ ГМІНЫ ДА НАЧАЛЬНІКА
ДРУГОГА РАЁНА БРАСЛАЎСКАГА ПАВЕТА 27 ЧЭРВЕНЯ
1923 г.

Адносна ліста пана Начальніка ад 20. VI. 1923 г. за № 298 па справе магаметанскаага прыходу, ніжэйшим паведамляю, што відзаускі магаметанскі прыход перад вайной ахопліваў трох паветы, менавіта: оны Новаалляксандраўскі, Дзісенскі і Свянцянскі з рэзідэнцыяй мулы ў Відзах. Тут знаходзілася драўляная мячэць, зруйнаваная у час сусветнай вайны, размешчаная ў Мячэтным завулку на плошчы прыблізна ў палову дзесяціны.

Парафіяне з'яўляюца шляхетнымі літоўскімі татарамі, якія займаюца гарбарствам і агародніцтвам, іх пляцы размяшчаюцца толькі ў раёне вуліц Татарскай і Старой. Яны людзі у агульным бедныя, але пачцівыя і сумленныя, у тым ліку і ў жыцці грамадства як гэта шляхце прыстала.

Цяпер у Відзах налічваецца 94 душы магаметан і ў в. Неверанцы Відзаускай гміны - 5 душ. Што датычыцца іх колькасці і месца жыхарства па іншых гмінах, то дакладных дадзеных не можна зদабыць, бо мула, які бы перад вайной - Аляксандр Радкевіч пасля вяртания з Расіі, дзе знаходзіўся ў эвакуацыі, не займае пасады мулы. Па-першае, кнігі і пічаткі былі вывезены ў Сімферопаль, у Расію і зараз там знаходзяцца ў магаметанскаага муфція, па-другое, ён не мае прызначэння польскімі ўладамі і таму не адпраўляе функцыі мулы.

Аднаўленне былога магаметанскаага прыходу ўяўляеца неабходным з пункту гледжання дзяржаўных і грамадскіх інтэрэсаў, бо, па-першае, звыш 200 сем'яў магаметан застаюцца пазбаўлены-

мі сваіх рэлігійных патрэб, па-другое, без наяұнасці метрычных кніг вельмі цяжка выдаваць усялякія даведкі і праводзіць регістрацию.

Частку пляца, які належыў мячэці, самавольна захапіў Сулейман Якубоўскі з мястэчка Рымшаны, бо яго уласны пляц прымыкае да плаца мячэці. Некаторыя з беззямельных татар пасля разбурэння мячэці хацелі пабудавацца на гэтым пляцы, але перадумалі і цяпер ён незабудаваны.

ЛЕГЕНДА АБ ПЕРАСЯЛЕННІ ТАТАР З КРЫМА, ЗАПІСАННАЯ
АД ЯКУВА ЛЯВОНІВІЧА Ў ВІДЗАХ

Не раз даводзілася мне чуць ад дзеда, а той чуу яшчэ ад свайго дзеда, гісторыю нашага перасялення з Крыма. Было гэта ў пачатку пятнаццатага стагоддзя... Літоускі князь Вітаут, не маючы іншых саюзнікаў, працаваў татарам выступіць супраць польскага караля. На гэты раз да вайны не дайшло. Спалілі некалькі мястэчак, напалохалі каралеускае войска, тым спрамы і скончыліся. Князь Вітаут быў прызнаны гаспадаром - вялікім князем усёй Літвы. Ён папрасіў татарскага цемніка пасяліць коннікаў у мястэчках для вайсковай службы.

Татар жанілі з мясцовымі дзяячамі. З того часу ў некаторых захаваліся двайныя прозвішчы, як напрыклад, Бут-Гуса і нау. Плакалі красуні, не хацелі выходзіць замуж за "нехрышчоных татарскіх разбойнікаў". Ды воля князя была законам. Князь шчодра плаціў наёмнікам. Не шкадаваў золата, надзяляў зямлёй.

Спачатку татарскія коннікі спрауна наслі службу ў атрадах гвардыі князя. Але па меры заняпаду Вялікага княства Літоўскага татары началі займацца гандлем і саматужніцтвам - выраблялі скуры. У гэтym яны былі выдатныя майстры. Вядома, рэлігія адмякоўвала іх ад мясцовых людзей, і трываліся яны адасоблена. Але час рабіў сваё, татары паступова асіміляваліся, стрецілі сваю мову, набылі мясцовую імёны. У касцёл або царкву, прауда, не пайшлі, маліліся ў мячэці, чыталі каран.

ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛЬШЧЫ

У энцыклапедычным даведніку пад такой назвай мяркуем ся-
род іншых артыкулаў надрукаваць кароткія даведкі пра кожнае та-
тарскае прозвішча-фамілію (па-латыні *family* азначае спад-
чынае найменне асобы ў адрозненне ад асабістага імя). Больш за
400 прозвішчаў для гэтага спісу ўзяты з кнігі Станіслава Дзяду-
левіча, якая была надрукавана ў Вільнісе ў 1929 годзе (арыгі-
нальная назва *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce Stanisław Dzieduszycki. Wilno - 1929*). У нашым спісе пасля
прозвішча стаяць лічбы - гэта нумар старонкі, на якой у кнізе
С.Дзядулевіча змешчаны звесткі пра фамілію, калі ўпершыню яна
згадвалася ў гістарычных дакументах, хто з гэтай фаміліі візна-
чыўся, існуе яна ці знікла.

Мяркуем надрукаваць у нашым энцыклапедычным даведніку пра
фаміліі тых, якіх пакуль што няма ў гэтым спісе, пра носьбітаў
фамілій татарскіх сем'яў, якія прыехалі на Беларусь, у Літву і
Польшчу ў гэтым, 20-м стагоддзі. Просім усіх татар дасылаць нам
звесткі пра новыя татарскія сем'і, адкуль і калі яны з'явіліся,
дае жыеуць.

"Будуць таксама ў энцыклапедычным даведніку артыкулы пра
асобных людзей, якія вызначыліся выдатнымі справамі на карысць
чалавечства, ці на карысць мусульманскай веры, на карысць тата-
раў. Будуць артыкулы пра людзей без абмежавання іх па веры і
національнасці".

A

Абазавы-Свяцкія 3, Абдзевічы 4, Абламовічы 5, Абрагімо-
вічы-Юшынскія 6, Абрагімовічы герба Далянга, гл. Радліновічы,
Абрагімовічы герба Ляліва 6, Абрагімовічы герба Памян 7,
Абудавічы 7, Абулевічы 4 і 241, Абуневічы 7, Абутковы 241,
Адамовічы 14, Адзыкічы 17, Азарэвічы 35, Азулевічы або
Азюлевічы 36, Айдаравічы 18, Айлясевічы 18. Алоін 18,
Акевічы 244, Акмінскія 241, Александровічы 20, Алеявічы 20,
Алібердавы 22, Алінскія або Аллінскія 22, Альбікевічы 19,
Альдукеўчы або Альдзюкеўчы 19, Алчынавы, гл. Ялаіравы 23,
Аляевічы (Аліевічы, Альевічы) 19, Аляеўскія 242, Аляікевічы
243, Амджэявічы 23, Анджеёўскія або Анджеявічы 23, Андрысаві-

чи 23, Антановічы 24, Араэлічы 24, Ардашевічы 25, Арсланавічы 25, Асламовічы 26, Асмольскія 244, Ассановічы герба Актак 33, Ассановічы герба Лук 32, Ассанчуковічы 26, Астринскія 245, Аузбіковічы або Аузбукеvічы 34, Афендзевічы 17, Ахматовічы герба Ахмат 8, Ахматовічы або Ахмәцявічы герба Катвіца 10, Аццагаевы 14.

Б

Бабановічы 39, Бабікевічы 65, Багатырэвічы 68, Багатырэвічы, гл. Лоучыцкія 68, Багдановічы герба Лада 65, Багдановічы герба Нязгода 67, Багдановічы герба Нязгода з адменай 68, Багдановічы герба Сухія 67, Багдановічы герба Сэрца 41, Багрынскія (Барынскія) 41, Багушевічы 70, Базараўы 59, Базарэвічы 52, Базарэускія 54, Базумавічы 72, Байрамовічы 43, Байрамсубовічы 43, Байрамзэускія герба Будвіч 44, Байрамзэускія герба Лук 44, Байрумлевічы 46, Балдышевічы або Болдышавічы 47, Балінскія 46, Балцуковы 72, Бараноўскія 47, Бахтыяравічы 40, Балабоцкія, гл. Блоцкія^{*} 60, Белякі 61, Беляковы 62, Біцюткі або Быцюткі 60, Бружынскія 72, Бузуны 76, Борзовы 75, Бутлеры 75, Бучацкія 73, Бяганскія 61, Бятімовічы 60, Бяляускія 64.

В

Вайновы 355, Валкашы 356, Варановічы 356, Вільчынскія 353, Вясноўскія 354.

Г

Габілевічы 105, Галімовічы 107, Гальповічы 108, Галішевічы 108, Гамбулатовічы, гл. Пяцігорскія 105, Гарабурды другое прозвішча Дуковічау 108 (гл. у другой частицы) 108, Гасяневічы 108, Гасяровічы (Гусяровічы) 109, Гелвановічы 104, Гембіцкія 103, Геўліцкія 105, Гімбулатовічы або Гамбулатовічы 105, Грыбоноўскія 105, Гуссейнавічы 109.

Д

Давідовічы 95, Даіковы 91, Даіноўскія 97, Даібуцкія 97, Дамброўскія 97, Данелі 92, Даньцэвічы 92, Данюшэускія 94, Дарычавы 94, Даугяллы 97, Даукевічы 94, Дашкевічы 94, Джадарэвічы 101, Джумаравы 101, Даенаевічы (Дзяневічы) 100,

* Блоцкія (гл. у асобным спісе татараў, якія выхрысціліся, 380).

Е, Ж, З

Бэлловічы 126, Ельясевічы або Ельяшевічы 456

Ждановічы 362, Ждановічы герба Прыяцель 361

Заблоцкія 358, Заблоцкія герба Іллор'я 357, Завадскія (Завацкія) 360, Загальскія 359, Заламаі 360, Засульскія 360, Здзянцельскія 361.

I

Ібрачы, гл. Рэйжаўскія 110, Івашкевічы 112, Ідрышавічы 110, Ілляссеўчы або Ільяссеўчы 110, Ісьляшевічы III, Ітамэвічы III, Каджалёвічы 153, Кадышевічы 140, Казакевічы 160, Казаковы 161, Казімерскія 150.

K

Казлоўскія 162, Казякоўскія 161, Калінавы 144, Каліноўскія 145, Камбулатавічы, гл. Пяцігорцы 145, Канапацкія 154, Канарскія 154, Каравацкія 146, Каржаевічы-Тэкуцеўскія 147, Картачы, Кульзімановічы 147, Карсацкія, гл. Уланавы 154, Карыцкія 159, Карыцкія-Эдзігей Эмірза 156, Кароткавы 154, Касімавічы 150, Касімавічы або Касымавічы 147, Касінскія 160, Каскевічы або Казкеўчы 150, Каўнацкія 160, Качкароўскія 139, Каяцінскія, гл. Валкашы 144, Кейзараўны 151, Кенъкавічы 151, Кенъскі, гл. Касімавічы 153, Корсакавы 155, Кранкоўскія 162, Краснасельскія 162, Крыніцкія 181, Крычынскія 163, Крэчаўскія, часам Крычаўскія 182, Кубейлавы (Кудайбатавічы, Кудеевічы, Кудбатавы, Кудбетавы, Куйбедавы) 184, Кулакоўскія 187, Кульбецкія або Кульбіцкія 185, Кульзімоновічы 186, Куміновічы 188, Кункевічы, гл. Лягушэвічы 188, Курмашы 189, Кустынскія 189.

L

Ламакавы 196, Ламінскія 196, Ласінскія 116, Ласовы 196, Ласоўскія 197, Ластайскія 197, Лебедзеўны 189, Левашковы 193, Ліскоўскія 194, Ліхачовы 193, Літвянскія 195, Лоўчицкія 201, Лягушэвічы 191, Лядзінскія 191, Ляляковы 192, Лямбовічы 192, Лямуцэвічы 193.

Мадзялеускія або Мазалеускія 219, Маевічы 203, Мазалеускія, гл. Мадзялеускія 222, Макавецкія 203, Макоускія 204, Макуловічы 204, Маласельцы 209, Малюшыцкія 206, Мамлячэвічы 209, Манкозічы 209, Мантушы 220, Манціковічы, гл. Крычынскія 210, Маскевічы 221, Маслоускія 210, Маськевічы 210, Машынскія 221, Майшутовічы 210, Мелікбашавы, гл. Шырынскія 212, Меляховы 210, Мещчаровы 213, Мількамановічы 216, Мількоускія 216, Мінбулатавічы 212, Мінкеўчы 218, Міськеўчы 220, Міцкевічы 215, Міхайлоускія 213, Мукашы 227, Мураускія 227, Мурзічы 228, Муртазічы 228, Мусічы 231, Муссюлевічы 231, Мустафічы 232, Мустамча, гл. Сюнчаковічы 232, Мухавы 224, Мухавы герба Кеня 225, Мухавы герба Пароня 226, Мухагон, другое прозвіща Мухавых 224, Мухарскія 222, Мухлі 223, Мысаковы 232, Мысьлевічы 233, Мялецкія 215.

Навасельскія 239, Нагаевы 234, Найманавы 234, Наїровы 238, Некрашэвічы або Некрашы 238, Нуркевічы 239, Нурковы 240, Нурмовічы 240.

Обулевічы, гл. Абулевічы 241.

Палтаржыцкія, гл. Пултаржыцкія 252, Палянскія, гл. Анбакевічы 252, Палянскія герба Вакно 251, Палянскія-Уланавы 252, Панарскія 252, Панізоускія 253, Панізоўскія, прыдомак Смешных 253, Панковы 246, Паплаускія 253, Папроцкія 247, Паскевічы 254, Патушынскія 254, Пашкоускія 247, Панцюкевічы 251, Пружынскія, гл. Бружынскія 258, Пултаракевічы 254, Пултаржыцкія 255, Пунскія 258, Пятусэвічы 247, Пяetrovіchы 247, Пяetroўскія 249.

Радзеускія або Радзеуць 262, Радкевічы 268, Радліновічы 269, Радлінскія 261, Радэцкія 261, Раецкія 263, Размуссавы 265, Райжэускія 266, Рамадановічы 270, Рамановічы 270, Раманоускія, гл. Дзенаевічы 273, Раманоўскія герба Тэрзебеш 272, 65

Рафаловічы 262, Рацковы 260, Рачкоўскія 260, Рачыповічы (Раджы-
фоўчы) 265, Рубаевы, прыдомак Чартаноускіх 273, Рудзевічы 277,
Рудніцкія 274, Русінавы 279, Рызвановічы 279.

С

Сабалеўскія 302, Сабачкевічы 301, Савічы 284, Сагайдач-
ныя 283, Салтановы, гл. Астрынскія 305, Салтыковы 305, Сары-
мовічы 283, Саффарэвічы 281, Саф'яновічы 282, Северынавы 286,
Сегадзінскія або Сегазінскія 288, Селімовічы 284, Селімшовы
285, Сендаюковы або Сендуоковічы 286, Сеферавы, гл. Крывіцкія
284, Сінкевічы (часам Сюнякевічы) 293, Скільд'яровічы 295,
Скіновы 295, Скірмунты 295, Смайкевічы або Шмайкевічы 297,
Смешны 334, Смольскія 300, Смольскія герба Араз 298, Снарскія
301, Собалі 302, Стадольнікавы 307, Станкевічы 306, Старынскія
або Стажынскія 306, Судзьдзюковы (Судзюковы) 307, Сулеўічы
(Сюлеўічы) 308, Сулейманавічы (Сулімановічы) 307, Сулькевічы
309, Сюнчаковічы 293, Сяцоны 288, Сялецкія 289, Сянкевічы
291, Сянчуковічы 291.

Т

Табаровы 335, Тагірэвічы 335, Такошы 344, Талькоўскія
336, Тамкевічы 345, Таневічы (Цяневічы) 342, Танкевічы, гл.
Станкевічы 343, Тансарэвічы або Тансырэвічы 343, Тарасавы
343, Тарасоўскія 343, Татарскія 344, Тулатыковічы 346, Тулу-
бай 346, Тупальскія 347, Тухту! 346.

У

Узбяевы 353, Уланавы 348, Ураковы 352, Урусовы 353,
Уцехавы 348.

Х

Хадырэвічы 83, Хазбіевічы герба Божаволя 82, Хазбіевічы
герба Стала 80, Хайлісевічы, гл. Айлясевічы 76, Халембекавы
(Галембекавы) 78, Халецкія герба Боньча 76, Халецкія герба
Халецкі 77, Харумовічы (Харамовічы), Хурамовічы, Хурмашовы 83,
Хацьбіевічы (Вазбіевічы) 76, Хашадарэвічы, часам Хашаевічы 80,
Хурмашовы, гл. Харумовічы 86.

Царевічы 76, Цемяшковы 86, Церашковы 86, Цёрнаускія,
гл. Рубаёвы 86.

Чайскія 87, Чаркесавы 87, Чартаноускія, гл. Рубаевы 87,
Чугаевічы (Чагайдаевічы) 87, Чукеравы 89, Чунеевічы 89,
Чуцкія 327, Чымбаевічы герба Варня 90, Чымбаевічы герба Рад-
ван 89, Чычудавы, гл. Байратеускія 89.

Шабановічы 315, Шаблоускія 316, Шабуневічы 317, Шагідэ-
вічы (Шегідэвічы) 319, Шагуневічы 319, Шамовічы 320, Шапові-
чы 321, Шаревічы 326, Шахманцыры (Шахманцыры) 318, Шлямовічы
327, Шмалёвічы (Смаіловічы) 327, Шкалеінскія або Шхадаінскія
327, Шумскія 328, Шунелевічы (цяпер Шымелевічы) 328, Шансно-
вічы 321, Шуцкія 321, Шынкевічы 329, Шырынскія 330, Шегі-
дэвічы герба Лук 322, Шеіховічы або Шеіховы 324, Шемерданеві-
чы 325.

Эльяшэвічы 102

Юзефовічы герба Джэвіца 127, Юзефовічы герба Радван 127,
Ютаровы 139, Юхновы 130, Юшынскія 137, Юшэнскія 131.

Яблонскія II2, Яблонскія герба Ясенчык II3, Язэрскія
127, Якубовічы II6, Якубоускія II7, Ялаіравы II9, Яндэвічы
122, Янібекавічы, гл. Анбакевічы 122, Яновічы герба Радван
123, Яновічы-Чайскія 123, Янушэвічы 124, Янушэускія 124,
Янушы 124, Янчура 121, Янчуравы 121, Ясінскія 125, Яфтамо-
вічы, гл. Мысаковы II6, Яхнічы або Якічы II5, Язневічы або
Яхновічы II5, Яцкоускія, гл. Анбакевічы II6.

ПРОБНЫЯ АРТЫКУЛЫ ДЛЯ ЭНЦИКЛАПЕДЫЧНАГА ДАВЕДНІКА
"ТАТАРЫ БЕЛАРУСІ, ЛІТВЫ І ПОЛШЧЫ"

АЗУЛЕВІЧ Якуб (памёр у 1794 г.). Літоускі татарын, мусульманін, сын ротмістра Аляксандра Мустафы Азулевіча, уласніка 33 валок зямлі ў Студзянцы у Бяльскім павеце. Маці Якуба - Феліцыянна з Туган-Бараноўскіх. У 1781 г. быў ужо палкоунікам, камандзірам 2-га татарскага палка ұлану Станіслава Аўгуста. У польска-рускай кампаніі 1792 г. значнай ролі не адыграў. Дзеяніасць яго палка, уключаючая ў штат кароннага войска, абмежавалася маршамі на Мазоўшы і Падляшшы, патруліраваннем і знішчэннем паромау на р..Буг. У 1793 г. полк Азулевіча быў уключаны ў войска Літоускага Княства, атрымаў назыву 4-га палка Прыгранічнай стражы. У красавіку 1794 г. належыў да тых польскіх камандзіраў на Літве, якія першымі далучыліся да паўстання. Атрымаўшы вестку што Хлявінскі І6 красавіка далучыўся да паўстання ў Шаулях, Азёлевіч прывёў свой полк у Сакулку Гродзенскага павета для узмацнення 2-га палка пяхоты, які там стаяў, а таксама грамадзян гэтага павета, якія выказалі жаданне ўдзельнічаць у паўстанні. У другой палаўніне чэрвеня Азулевіч са сваім палком знаходзіўся у Брэсце і адтуль пасылаў патрулі ў ваколіцы. Патруль пад началам паручыка Азулевіча захапіў 24 чэрвеня ў палон рускую ахову пантонау, якія плылі па р. Буг. У гэты час палкоунік Азулевіч злучыўся з корпусам генерала Франкоўскага і разам з ім накіраваўся 2 жніўня да Вільні. У час аблогі Вільні рускімі полкі Азулевіча займаў пазіцыю побач з часцямі Франкоўскага калія дарогі на Радунь, на які II жніўня накіравана было галоўнае наступленне рускіх. У гэты ж дзень у час атакі мужна змагаючыся Азулевіч быў забіты.

АЛЕКСАНДРОВІЧ Мустафа (15.10.1898, г.Клецк - 22.1.1978), імам Клецкага джаміята у 1939-53 гадах. Нарадзіўся ў сям'і Ісуфа і Хуршы (з Якубоўскіх), меў братоў Алі і Якуба, сясцёр Аміню, Еву, Фаціму, Мяр'ему. Арабскую пісьменнасць і асновы Ісламу будучы імам вывучаў у свайго бацькі і ў годжыя (мусульманскага настаўніка), вучыўся ў реальным вучылішчы. У 1922 ён з Айтай (з Александровіча) утварыў сям'ю, выгадаваў сыноў Адама, Хасяня, Ісмаіла і Якуба. У пачатку 1939 г. імам Клецка-
68

га джаміята Ждановіч Якуб па стану здароўя папрасіў вызваліць яго ад абавязкаў імама. На пасаду імама быў абрани Мустафа Александровіч, а на пасаду мініма і годжыя быў абрани брат Мустафы - Якуб. Муфтэй Польскіх мусульманау зацвердаў вынікі выбараў у Клецкім джаміяце. У 1938 г. Мустафа Александровіч прымаў удзей у работе з'езду культурно-асветнага згуртавання татараў, які адбыўся ў Вільні. Пасля Вялікай Айчыннай вайны Мустафа Александровіч і імам Іуеўскага джаміята Мустафа Шабанович наведалі муфтэят мусульман Паволжжа, дзе знаёмліся з мусульманскімі справамі тамтэйшых татараў і башкіраў, якім расказаў пра спрабы вернікаў-мусульман на Беларусі.

Пры Хрущове ўзмацнілася праследаванне святароў. Пасля таго, як улады аказаў грубы націск на сям'ю імама (яго малодшага сына Якуба, выдатніка вучобы не прымалі на вучобу і толькі значна пазней выдалі яму залаты мядалёк) М.Александровіч вымушаны быў папрасіць у вернікаў вызваліць яго ад пасады імама. Пахаваны Мустафа Александровіч на Клецкім мізары.

АЛЕКСАНДРОВІЧ Хасень Мустафавіч (нарадзіўся 20.4.1924, г. Клецк), беларускі хімік. Доктар хімічных навук (1970), прафесар (1972). Удзельнік Вялікай Айчыннай вайны, узнагароджаны ордэнам і медалямі. Скончыў БДУ (1953). З 1959 г. у Інстытуце агульной і неарганічнай хіміі АН Беларусі. Навуковыя даследаванні па фізіка-хімічных асновах селектыўнай флатациі сільвініту паверхнева-актыўнымі рэчывамі, тэхналогіі вытворчасці мінеральных угнаенняў з калійных руд Старобінскага радовіща.

АЛЕКСАНДРОВІЧ Якуб Мустафавіч (нарадзіўся 15.1.1934, г. Клецк), беларускі вучоны-эканаміст. Доктар эканамічных навук (1990), прафесар (1991). Скончыў Беларускі Інстытут народнай гаспадаркі (1957). У 1961-67 гадах у Інстытуце эканомікі АН Беларусі. З 1958 г. загадчык сектара, з 1981 г. загадчык аддзела эканомікі навукова-даследчага Інстытута Міністэрства эканомікі Рэспублікі Беларусь. Асноўны кіраунік навуковых дзеянасці - праблемы рэгіянальной эканомікі, распрацоўка эканамічных працнозаў і комплексных праграм.

АНДАРАК, старадаўніе беларускія жаночае паясное адзіннне. Паводле слоўніка Шылавай слова андарак цюркскага паходжання.

Спадніца з даматканай шарсцяной ці паўшарсцяной тканіны. Характерная афарбоука - рознакалляровня (зялёная, ружовая, сіняя, белая) клеткі ці палосы па чырвоным полі. Андаракі шылі з трох ці шасці полак, прызораных па вузкім палатняным поясе. На Магілёўшчыне андарак меў прышыны ліф - кабат, падобны на гарсэт. Як больш цёплую і прыгожую спадніцу андарак насліі і ў святы, у пінска-івацэвіцкім строі ававязкова разам з андаракам галава упрыгожвалася наміткай і ў гэтым выпадку такі строй становіща вельмі падобным на строй казанскіх татарак.

АХМАТОВІЧ Мустафа (памёр у 1794), літоўскі татарын, шляхціц герба Котвіца, мусульманін, сын Дамініка, уласніка маёнтка Бергалішкі у Ашмянскім павеце. У маладосці ваяваў з прусакамі у Сямігадовай вайне у Саксоніі (1756-1763), пасля ваяваў з рускімі у складзе барскіх канфедэратаў як камандзір эскадрана у татарскім палку Беляка. У 1769 як маёр вызначыўся у бітве корпуса Агінскага з Албічавым пад Бездзежам (6.9.1771). Як маёр быў у 1777 на чыннай службе, у 1785 г. быў у Вайсковай Камісіі Абодвух Народаў, у 1788 як камандзір 4-га палка Прыграницай стражы на Валыні перашкаджаў вярбоўцы салдат у рускую армію. У званні падпалкоуніка прымаў удзел у літоўскай кампаніі 1792 г. (бітвы і сутычкі: пад Свержанем, Мірам, Зельвай, Ізабелінам, Мсцібовам і Брэстам). Пасля як палкоунік прымаў удзел у паўстанні 1794 г., з чэрвеня гэтага года (пасля смерці генерала Беляка) узначаліў 4-ы полк Прыграницай стражы. Камандаваў палком у бітвах пад Карытніцай 8 кастрычніка і Маяцёўцамі 10 кастрычніка. У гэтай апошній для яго бітве быў цяжка паранены, ад чаго памёр. Пахаваны на мусульманскім мізары ў Ластаях у Ашмянскім павеце.

АХМАТОВІЧ Мустафа Мурза. Літоўскі татарын, мусульманін, шляхціц герба Ахмат, сын Біляла, ротмістр Войска Літоўскага і Мар'янны з Уланава, атрымаў у наследства ад маткі маёнтак Бароушчыну у Кальварыйскім павеце. У 1786 г. быў ротмістром у 4-м палку Прыграницай стражы Бялікага Княства, служыў пад началам генерала Беляка. У час паўстання 1794 г. быў падпалкоунікам у гэтым палку. У маі гэтага года быў накіраваны ў корпус Беляка, які размяшчаўся у Слоніме, адтоль у Новую Мыш з 3 сотнямі конніцы, дзе пацярпеў паразу ў сутычцы з авантгардам рускага корпуса

Цыцянява. У юрасні на чале каманды злучыўся з палком Стадана Грабоўскага і пад яго началам брау удзел у дыверсійным маршу на Беларусь. Пад Любани ў 4.9.1894 трапіў у расійскую няволю, у якой знаходзіўся яшчэ у 1795 г. У 1812 г. Ахматовіч, атрымаўшы дазвол у Генеральнай Канфедэрацыі і генерал-губернатара Літвы Гогендорпа прыступіў разам з калітанам Абрагамам Мурзой Карніцкім і Са-муэлем Уланам да стварэння у Вільні татарскага палка улану, часткова за свой кошт. З гэтай мэтай 23.10.1812 абвясціў адозву да літоўскіх татараў, запрашаючы іх да ўступлення ў шэрагі палка. Змог стварыць толькі эскадрон, які складаўся з татараў, які ён узначаліў. Гэты эскадрон быў уключаны Напалеонам у І-ы полк ула-наў польскай гвардыі. У гэты час Ахматовіч абвясціў некалькі глы-бока патрыятычных адозваў да "татарскага народа". З жонкай Раза-ліяй з Даўгялау меў трох сыноў. Адзін з іх, Бенедыкт, нарадаўся ў 1788, як паручык І-га палка улану Войска Польскага ўдзель-нічау у кампаніі 1807-1809 і 1812-1814 гг., а як калітан 7-га палка улану Войска Польскага вызначыўся ў вайне 1831 г. (атры-маў залаты крыж за храбрасць).

БАЛАЛАЙКА, струнны щыпковы музычны інструмент. Паводле слоўніка Шыпавай слова балалайка цюрскага паходжання. Інстру-мент мае драўляны трохвугольны корпус ("каробку") розных паме-раў, ручку ("шыкую") з ладамі, колькасць якіх вар'іруеца, 3, 4 або 6 металічных струн. Народныя музыканты пры ігры на бала-лайцы ужываюць строі "балалаечны" і "гітарны" ("міорны"). Асноу-ны спосаб гуказдабывання - удар па струнах пальцам правай рукі або плектарам зверху уніз і наадварот. У народнай музыцы выка-рыстоўваецца як інструмент сольны і ансамблевы (са скрыпкай; маңдалінай; гітарай; гармонікам, скрыпкай і бубнам, дзе балалай-ка адыхрывае функцыю суправаджэння). Балалайка як акампанемент пры выкананні частушак у паволжскіх татар была запазычана рус-кімі, а на Беларусь прыйшла ў 18 ст. Асаблівае пашырэнне набы-ла ў 1920-30-я гады, уваходзіла ў склад многіх аматарскіх ар-кестраў.

БАРС, драпежная млекакормячая жывёла з сямейства катоў. Паводле слоўніка Шыпавай слова барс цюрскага паходжання. Еядо-мы гэты звер пад назвой і рбіс, снежны і рбіс (*Felis uncis*). Нагадвае леапарда. Даўжыня да 130 см, хвост

каля 90 см, маса 40 кг. Доўгая пушыстая поўсць дымчата-шэрага колеру. Па ўсім целе і хвасце раскіданы вялікія кольцападобныя, няясна акрэсленныя цёмна-бурыя або чорныя плямы. Пашыраны барс у Цэнтральнай Азіі, у гарах Казахстана, Кыргызстана, Таджыкістана, рэдка на Алтаі. Жыве ў пояссе альпійскіх лугоў, камяністых россыпаў, зімой апускаецца ніжэй, у хвойных лясах. Нараджае I-З дацянят. Корміцца горнымі баранамі і козамі, суркамі, мышападобнымі грызунаў і птушкамі. Кёлькасць барсаў не вялікая. У народных паданнях і мастацкіх творах барса надзяляюць незвычайнай смеласцю, спрытам, высакароднымі ўласцівасцямі, якія лепш памрэ ад голаду, чым есці мэрцвячыну. Нярэдка пісьменнікі ў сваіх творах блытаюць барса з тыграм і леапардам (напрыклад, у паэме М.Ю.Лерманта ва "Міры").

БЕЛАЯ АРДА, Ак-Арда, агульная назва аб'яднання плямёнаў, якія качавалі у 13-15 стагоддзях на тэрыторыі сучаснага паўднёвага і паўднёва-усходняга Казахстана. Аснову Белай Арды залажыў унук Чынгісхана - Арда Ежэн. Спачатку Белая Арда уваходзіла ў склад улуса Джучы. Пасля смерці Джучы пачаўся раздзел уладання паміж яго сынамі. Заснавальнік і правіцель Залатой Арды хан Батый пакінуў сабе правае крыло войска, а левае крыло аддаў Арда-Ежэну і яго чатыром сынам. Такім чынам, вялікая тэрыторыя ад Сырдар'і да Балхаша і землі суседніх плямён і родаў дасталіся Арда-Ежэну. Усходнія граніцы аб'яднання даходзілі да Іртыша і Алтая. Ханская стаўка спачатку размяшчалася кала Алакули, гэта значыць там, дзе калісці знаходзілася стаўка Джучы. Ужо першыя пераемнікі Арда-Ежэні на словах прызнавалі сваю залежнасць ад правіцеля ў Залатой Арды, аднак вялікую незалежную палітыку. З гэтай прычыны усходнія гістарычныя дакументы характарызуюць Белую Арду як самастойную дзяржаву, якая была па суседству з Залатой Ардой.

У абстаноўцы абвастрэння міжусобіц паміж Чынгізідамі у 14 ст. унук Арда-Ежэна Баян збярог большую частку ўлуса, які належыў дзеду. Ён перанёс сталіцу з Балхашской акругі на Сырдар'ю. Пасля распаду Залатой Арды тут утварылася новая самастойная дзяржава, якой упраўлялі напачаткі Арда-Ежэн. У склад гэтай дзяржавы увайшлі ўся ўсходняя частка Залатой Арды, землі, якія прылягалі да Сырдар'і і Аразальскага мора, Цэнтральны Казахстан, тэрыторыя сучаснай Тургайской вобласці. Сталіцай дзяржавы

стаў г. Сыгнак. Да сярэдзіны 14 ст. гэтае феадальнае аўтадынанне дасягнула значнага развіцця. Пры Урусхане і Тахтамышу яна яшчэ больш узмацнілася. З 1428 г. дзяржавай правіту хан Абулахайр. У час праўлення Джаныбека (з 50-х гадоў 15 ст.) Белая Арда стала палітычнай асновай казахскай абшчыны.

БУСЕЛ, птушка атрада галінастых. Паводле слоўніка Шылавай слова бусел цюркскага паходжання. Найбольш пашираны на Беларусі белы бусел, якога называюць таксама бацян, буцян, чарнагуз (*Ciconia ciconia*) вельмі рэдка, толькі у лясах трапляецца і занесены ў Чырвоную Кнігу Беларусі чорны бусел (*Ciconia nigra*). Белы бусел водзіцца таксама у краінах Сярэдняй і Пауднёвой Еўропы, Паўночна-Захадній Афрыцы, Захадній і Усходній Азіі. Зімуюць нашы буслы ў Пауднёвой і Цэнтральнай Афрыцы. Прылітаюць у пачатку красавіка, адлітаюць у вырай у 2-й палавіне жніўня. Даўжыня птушкі 110 см, размах крылаў да 225 см. Апярэнне белае з чорным на крылах. Ногі доуглія, чырвонага ці аранжавага колеру. Гняздзеуцца на высокіх дрэвах, раней - на стрэхах гумнау, на іншых будынках. Насуць 2-5, часам 6 яек. Птушаніты выводзяцца ў канцы мая - пачатку чэрвення. Карміцца жабамі, чарвякамі, насекомымі. мышамі, якіх збірае на лугах, балотах, каля рэк.

На Беларусі спрадвеку да буслоу адносяцца з пашанай. Калі вясной дзяўчына убачыць бусла ў палёце, то ў гэтым годзе выйдзе замуж. Для дзяцей бацькі кажуць, каб яны не крывудзілі буслу, бо яны не прынисуць ім ні сястрычку, ні браціка. Вялікае задавальненне выклікае гледзішча, калі буслы вучаць сваіх дзяцей лётаць. При набліжэнні восені буслы забіраюцца ў чароды, часам як бы пасля нарады пакідаюць адну птушку і не бяруць з сабою. Тады людзі імкнутца як-небудзь дапамагчы птушы перазімаць. Выхавау чае значэнне бусел мае яшчэ і ў тым, што ён абавязкова вяртаецца з вирова на сваю радзіму. Асушэнне балот, розныя хімічныя рэчывы адмоўна адбіваюцца на жыцці буслоу і колькасці іх на Беларусі малее.

ДЗЯДУЛЕВІЧЫ (раней Дзедулевічы) герба Сакола. Паходзяць з Заволжжа, запісаны ў Уланскую харугву. Іх заснавальнікам быў Дзядуллаг, які жыў у сярэдзіне 15 ст. і па-беларуску называўся Дзядуля, сына якога Ахмэця Дзедуліна называе ў 1489-1500 Літоўская Метрыка як "Конюха Яго Карабеускай Міласці". Си-

нам Ахмәця быў Такташ, запісаны ў 1528 у ліку казакаў з Ласосны, унук жа яго - Эліаш, у 1559 уласнік часткі маёнтка ў Ласосне, занатаўаны у перапісе за 1567.

Рэвізія татарскіх уладанняў у 1631 г. называе нашчадкаў Дзедулы - Мусу і Мухаррэма. Сынам аднаго з іх быў Януш Дзедуліч, у 1658 г. таварыш адной з татарскіх харугваў (Барынскай). Далейшыя нашчадкі яго - Амурат, у 1747 г. таварыш у татарскім каралеускім палку. Паводле сямейнай гісторыі гэты Амурат, які пабраўся з каталічкай і выхрысціўся, узяў імя Бонавэнтура і памяняў прозвішча на Дзедулевіч. Унук яго Ян, салдат Касцюшкі, перасяліўся пад Мар'ямпаль, дзе купіў маёнтак Скуды. Будучы у войску Напалеона ў бітве пад Мажайскам быў паранены і аслеп, дажываў свой век у Скудах. Перад гродзенскай дэпутацый засведчыў сваё шляхецкае (дваранскае) паходжанне з гербам Сакола. Сын яго і Ганны Карчэускай - Пётр, запісаны ў метрыцы памылкова Дзядулевіч, замест Дзедулевіч, першы стаў карыстацца спольшчаным прозвішчам. З жонкай Веранікай Мільноускай нарадзіў сыноў Баніфацага і Раймунда. Баніфацы быў капітанам у час паўстання ў 1863 г., а пасля вызначыўся вялікім заслуткам у галіне педагогікі у Карабеўстве Польскім. З жонкай Ізэфай Непшэцкай нарадзіў сыноў Станіслава і Вацлава, дачку Яніну (па мужу Каплінська). Станіслау, гісторык і геральдык, прафесар дзяржаўнай гімназіі у Варшаве, зрабіў выдатную навуковую працу - "Гербаж родзін татарскіх в Польшчэ", які быў надрукаваны ў Вільні у 1929 годзе (у 1986 г. рэпринтна надрукаваны у Варшаве). У Станіслава Дзядулевіча і яго жонкі Тэадоры з Сесрадзінскіх быў сын Багдан, доктар медыцыны, і унук Станіслава.

Ждановіч Якуб (нарадзіўся 10.2.1924 г. у г.Клецк), імам Клецкага джаміята. Бацька яго Ждановіч Ібрагім, поўны Георгіеўскі кавалер, маці - Мяр'ема (з Александровічаў). Арабскую пісьменасць і асновы Ісламу начаў вывучаць з 5-гадовага ўзросту ў мусульманскай школцы, затым на ўроках рэлігіі у Клецкай агульнаадукатціўнай школе. Пасля вызвалення Клецка ў 1944 г. Чырвонай Арміяй быў мабілізаваны і пасля кароткачасовай вайсковай падрыхтоўкі чакіраваны на фронт. Быў паранены, пасля шітала як інвалід Вялікай Айчыннай вайны вярнуўся дадому. З жонкай Тамарай (з Александровічаў) выгадаваў дачок Амінюю і Эльміру, сына Алі. Працаваў у Доме Культуры. Пасля таго, як імам Клецкага джаміята

Бекір Александровіч у 1955 г. па стану здароуя адказауся ад пасады, абавязкі імама стау выконваць Якуб Ждановіч. Пад пастаяннай пагрозай звальнення з казённай працы, стратай заробкау - адзінага сродка для існавання сям'і, пад пагрозай пазбаўлення пенсіі ён выконваў абавязкі: хаваў памерлых мусульман, даваў шлюб маладым, азаніу нованараджаных, вучыў мусульманскіх дзяцей арабскай грамаце і асновам Ісламу. З падзеннем таталітарнага рэжыму і выхадам на пенсію імам Якуб Ждановіч абавязкі мусульманскага святара выконвае з годнасцю і адкрыта, з'яўляецца па пала-женні членам Рады ўлемаў мусульман Беларусі.

КАРАСЬ, прэсноводная рыба сямейства карповых. Паводле слоўніка Шыпавай слова карась цюркскага паходжання. На Беларусі вядомы два віды карася - карась залаты, або звычайны (*Cyprinus carassius*) і карась сярэбранны (*Cyprinus auratus*). Аб'ект промыслу, сажалкавай і азёрнай рыбагадоулі. Даўжня цела да 45 см. Маса 1-3 кг. У вельмі забалочаных сажалках і азёрах трапляюцца карлікавыя экземпляры карася (4-5 см), якія здольны размнажацца. У карася залатога спіна ўёмна-карыйчневая, бокі жоўта-залацістые, плаунікі чырванаватыя, брука светлае. Карась сярэбранны больш светлы, серабрысты. Половая спеласць настое на 2-5 годзе жыцця. І кру адкладае порціямі ў маі-чэрвені. Корміцца насякомымі, іх лічынкамі і іншымі дробнымі беспазваночнымі, во-дарасцямі. На зіму закопваецца ў іл. Ад карася сярэбранага вы-ведзены акварумныя рыбы: тэлескоп, вуалехвост і інш.

КАТЫНЬ, мясцовасць у Расійской Федэрациі, за 20 км на за-хад ад Смаленска. У лесе каля Катыні у красавіку-маі 1940 г. бы-ло забіта каля 4400 палонных польскіх афіцэраў з лагера ў Ка-зельску, якія былі інтэрніраваны у восень 1939 г. Чырвонай Ар-міяй. Злачынства было зроблена НКУС, выяўлена нямецкімі акупа-ційнымі уладамі (паведамленне ІЗ.4.1943 г.) і стала прадметам даследавання Міжнароднай юрыдычнай медыцынскай камісіі, якая з ідэнтыфікаўала целы 4253 ахвяр. Сярод забітых у Катыні і іншых месцах загубы грамадзян Польшчы былі і татары-мусульмане. Хадайніцтва польскага урада аб даручэнні гэтай справы для разгляду Міжнародным Чырвоным Крыжкам у Женеве было выкарыстана урадам СССР для спынення адносін СССР з урадам Польшчы (26.4.1943 г.), а адказнасць за гэтае злачынства Савецкі урад раслумачыў нямец-

кай правакацый. З пазіцый СССР у гэтым пакорна і маукліва згадзіўся (ухваліу) урад Польскай Народнай Рэспублікі. У красавіку 1990 г. ўрад СССР признаў адказнасць НКУС за смерць каля 15 тыс. польскіх афіцэраў і работнікаў цывільных устаноў, якіх савецкія улады трymалі у 1939-40 гадах у лагерах Казельска, Асташкаў і Старабелльска. У лістападзе 1990 г. вайсковай прокуратурай СССР распачата следства для выяўлення абставін гэтага злачынства.

КЕНСКІЯ, Мінкевічы - Кенскія, герба Радван. Прозвішча ад маёнтка Кена ці Кена-Кадышэвіч у Віленскім павеце. З гэтага роду князь Мінкевіч Абрагім Алеевіч Кенскі 20.II.1619 г. призначаны віленскім (найманскім) харунжым, удзельнічаў у паходзе супроты турак у 1621 г.; адхілены ад пасады ў сувязі з прысудам да пакарання - банды (выгнання з радзімы) 27.8.1640 г. Пазней атрымаў прывілей на аднаўленне звання па суду; вёу працэс са сваім пераемнікам у 1642-1644 гадах, але ўрэшце прайграў. У 17-18 стагоддзях гэта сям'я валодаала тым жа маёнткам. 8.6.1817 г. Кенскія даказалі дваранства з гербам Радван і княжацкім тытулам у Віленскай губерні, але Герольдый тытул не признала. Яшчэ адна сям'я князёў Кенскіх валодала тым жа маёнткам; з іх князь Фурс Тактамышавіч Кенскі упамінаецца у рэвізіі татарскіх маёнткаў у 1559 г. У 1631 г. часткай Кены-Кадышэвіча валодалі яго праунукі, якія каля 1676 г. разам з іншымі татарамі эмігрыравалі у Турцыю. Магчыма, у сваяцтве з адной з гэтих сем'яў татарскі род Кенскіх, які даказаў сваё дваранства ў Падольскай губерні без тытула і без указання герба 4.6.1819 г. Іх продкі разам з іншымі татарамі перасяліліся з Вялікага Княства Літоўскага ў сярэдзіне 17 ст. Прозвішча Кенскі часам ужывала татарская шляхецкая сям'я Муха (Мурза-Муха), якая даказала дваранства з гербам Кена ў Каралеўстве Польскім, а таксама у Гродзенскай губерні.

МАРДЖАНІ МЯЧЭЦЬ, у Казані, на вуліцы К.Насыры, 17. Пабудавана ў 1771 г. паводле указа імператрыцы Кацярыны II пасля наўядання ёю Казані ў 1761 г. Сродкі на будаўніцтва мячэці сабрали татарскія купцы Казані. Спачатку мячэць называлі Эфендзі (Панскай), у далейшым - Кнусаўскай у гонар купца, асноўнага фундатара мячэці, затым мячэць называлі Першай прыходскай і, нарэштэ,

це, мячәцю Марджані, у якой імамам у другой палове XIX ст. быу славуты татарскі асветнік Ш.Марджані.

Мячәць размешчана у пауднёвой частцы горада, у Старой Татарской слабадзе каля возера Ніжні Кабан. Знешні выгляд мячәці, нягледзячы на перабудовы, выклікае захапленне гарманічнасцю прaporцій, вытанчанаасцю і багаццем дэкору фасадау. Стромкі дах прыцягвае позірк да імкліва узнятага вышнёй да 30 м мінарэта, завершанага паўмесцікам на залатым "яблыку".

Двухпавярховы цагляны будынак першапачаткова ўятуляў сабою прамавугольны у плане (30x13 м) з паўкруглым выступам міхраба на пауднёвым тарцы. На I-м паверсе пакой для вучобы (мадрасе), складскія памяшканні, на другім паверсе - вестыбюль, малельныя залы, міхраб. Восьмігранны мінарэт абапіраецца на ўнутраную сцяну, у тоўшчы якой зроблена лесвіца наверх.

У праектаванні мячәці бралі ўдзел рускія і татарскія архітэктары. На працягу 19-20 стагоддзяў мячәць неаднаразова гарэла і перабудоўвалася. У 1860 г. будынак падоўжылі у выніку прыбудовы з паўночнага ўсходняга блоку цаглянай лесвічнай клеткі.

Існуе легенда, чаму татарам дазволілі пабудаваць такі высокі мінарэт, што ён пераўзыходзіць вышыню купалаў цэрквяу. "Калі справа дайшла да ўзвядзення мінарета, - пісаў у адным з рукапісаў Каюм Насыры, - гарадскія улады, занепакоеныя яго вышнёй, напісалі Кацярыне II: "Ты хоць і дала мусульманам дазвол на пабудову мячәці, але яны будуюць вельмі высока". На гэта царыца адказала так: "Я вызначыла ім месца на зямлі, а ў неба яны могуць падымашца па сваіх меркаваннях, таму што неба не з'яўляецца маім уладаннем".

МАРДЖАНІ Шыгабутдзін (16.1.1818 - 1898), славуты татарскі вучоны. Шыгабутдзін ібн Субхан ібн Абд ал-Карым ал-Казані ал-Мерджані нарадзіўся ў сяле Ябынчы цяперашняга Арскага раёна Татарстана. Ганаровая прозвішча ал-Марджані утворана ад назвы вёскі Марджані, адкуль ідуць карані яго радаслоўнай.

Дээд і бацька Марджані былі настаунікамі сельскага мадрасе. Пачатковую адукацыю Марджані атрымаў у мадрасе свайго бацькі у вёсцы Ташкічу, дзе з 17 гадоў настаунічаў сам. Паводле традыціі таго часу ён быу у 1838 г. з папутным караванам адпраўлены у Бухару для ўдасканалення ў науцы. У Бухары займаўся у мадрасе "Кукельтам" і "Мірараб", шмат працаўаў у біблія-эках. Шмат гадоў

Марджані вучыуся у Самаркандзе ў найлепшым медрэсе таго часу "Шырдар", займауся у бібліятэках і на пражыцё зарабляу настаўніцтвам і перапісакай кніг. У Самаркандзе ён пазнаёміуся з працамі выдатных мусульманскіх вучоных і паэтау 10-12 ст. Вялікі уплыу на Марджані зрабіў знаёмы яму гісторык Абу Саід ас-Самаркандзі. За II гадоу вучобы і працы ў Сярэдняй Азіі ён сабраў вялікую колькасць кніг і выпісак з прац вучоных і пісьменнікаў. Пасля вяртання на родзіму 6.3.1850 г. быў прызначаны імамам І-й Казанскай мячэці і галоўным настаунікам медрэсе пры гэтай мячэці. Марджані пропагандаваў прагрэсіўныя метады навучання дзяцей і моладзі, што выклікала упартасце супраціўленне кансерватыўных мусульманскіх святароў і Марджані двойчы (1854 г. і 1874 г.) адхілялі ад пасады імама. Праваслауны місіянер Ільмінскі зрабіў усё матчымае, каб перашкодзіць Марджані стаць муфтэям. Марджані асу́джаў задушэнне нацыянальных савод царскім самадзяржаўем. Ен спачуваў вызваленчай барацьбе народаў Пауночнага Каўказа на чале з Шамілем супроць царызму.

Марджані разумеў розніцу паміж царызмам і прадстаунікамі перадавой рускай культуры. Вучоны быў прыхільнікам вывучэння татарамі рускай мовы і еўрапейской культуры. Марджані быў знаёмы з выдатнымі рускімі і замежнымі вучонымі-гісторыкамі і філолагамі, прымаў удзел у Таварыстве археалогіі, гісторыі і этнографіі пры Казанскім універсітэце. Марджані актыўна удзельнічаў у работе 4-га Усерасійскага з'езда археолагаў, які адбыўся ў 1877 г. у Казані, дзе выступаў са спецыяльным дакладам па гісторыі Булгара і Казані. Гэта быў першы выпадак выступлення татарскага вучонага на Усерасійскім навуковым форуме.

З 1876 да 1884 г. Марджані быў выкладчыкам веравучэння ў Казанскай руска-татарскай настауніцкай школе, адкрытай для падрахтоўкі настаунікаў рускай мовы. У 1880 годзе ён накіраваўся ў паломніцтва ў святыя гарады мусульман — Мекку і Медыну. Марджані гэта паломніцтва скарыстаў як мажлівасць атрымаць новыя веды, бываў у бібліятэках і музеях. Духоуная спадчына Марджані і уплыў яго на сучаснікаў і паслядоўнікаў мела вялікае значэнне для татар. Пасля сябе ён пакінуў больш за 30 прац па гісторыі, філасофіі, логіцы, мусульманскому праву і іншых дысцыплінах. Больш за палавіну яго прац былі надрукаваны ў Казані, астатнія частка засталася ў выглядзе рукапісаў у розных кнігасховіщах былога СССР і краін мусульманскага Усходу. З прычыны таго, што мовай навукі

і рәлігі ү татар была арабская мова (свайго роду латынъ Усходу), то напісаны яго працы (акрамя дэзвух) і чакаюць свайго вывучэння і перакладу. З прац вучонага вылучаюць кнігу "Назурат ал-хакк..." ("Агляд ісціны..."). Гэта - філасофская праца, якая зрабіла Марджані вядомым ва ўсім мусульманскім свеце. Высока была ацэнена праца Марджані па гісторыі татарскага народа ("Мустафад ал-ахбар..."). Гэту кнігу на думку рускіх вучоных таго часу варта было перакласці не толькі на рускую, але і на заходненеўрапейскія мовы.

Найбольшая праца вучонага, над якой ён працаваў усё жыццё, - бія-бібліографічны слоўнік "Вафійят ал-аслаф ва тах ійят ал-ахлаф" ("Поўныя звесткі пра жыццё працкаў і запавет нашчадкам"), які утрымлівае ү сабе біяграфіі выдатных гістарычных асоб у свеце Ісламу з 633 да 1885 года. Слоўнік уяўляе сабою 6 рукапісных тамоў, напісаных па-арабску. Аб'ём яго - больш за 4 тыс. старонак, у ім 6057 біяграфій. Гэты слоўнік перакладзены на татарскую мову і будзе надрукаваны.

НЕКРАШУНСКАЯ ДЖАМИЯ. Некрашунская мячэць, існавала да 1950-х гадоў у в. Некрашунцы Воранаўскага раёна Гродзенскай вобл., за 6 км на захад ад гар. пасёлка Радунь па дарозе на в. Нача. У Некрашунцах 25 двароў.

Драўляная джамія належала да самых старадауніх у Беларуска-Літоўскім гаспадарстве, заснавана была у часы Вітаута Вялікага, у 1415 годзе. Паводле Кердаея перапісу татараў (1628-1631) тут паблізу жылі Сулімановіч Абдул і Муртазіч Юсуф, якія належалі да Уланскага харунжаства і дэве сям'і Шынскага харунжаства. У 1832 г. было 7 татарскіх сямей, якія мелі сваю зямлю у Некрашунцах: Адамовічы, Алееўскія, Мусічы, Сулеўічы, Шынскія, Якубоўскія. Архіўныя матэрыялы за XIX ст. у 1906-1907 годзе адвезены у муфтэйт у Сімферопаль, магчыма зберагліся да гэтага часу. Паводле архіўных звестак вядома, што у пачатку ХVІІІ ст. джамія была адрамантавана, ці збудавана занова. У 1832 г. імамам быў Сулімановіч Юсуф, мязімом- Якубоўскі Мустафа. Годжым быў Александровіч Давыд з вёскі Таўсюны. У час Першай сусветнай вайны у час баёў у верасні 1915 г. ваколіца і джамія згарэлі (паводле звестак М.Шымялевіча). З дапамогай Польскай дзяржавы і на складкі мусульман Некрашунская джамія была адбудавана. У

1938 г. джаміят налічва 348 чалавек. Джамія разбурана па за-
гаду камуністичнай улады.

ШЕРШАЯ СУСВЕТНАЯ ВАЙНА 1914-1918, вайна, якая ахапіла 38
дзяржау, 29 млн. чалавек у дзеянай арміі, 74 млн. чалавек па-
стаўленых пад ружжо. Праглынула 10 млн. жыцця людзей і зда-
роўе 20 млн. чалавек - паранемых, атручаных газамі і пакалечач-
ных. Вайна вялася паміж кааліцыямі дзяржаў германа-аўстрыйска-
га блоку і Антанты, адносіны якіх абвастрыліся ў выніку бараць-
бы за сферы ўплыву, крыніцы сырэвіны, сусветнае панаванне. Най-
большыя супярэчнасці былі паміж Вялікабрытаніяй і Германіяй.

15 (28).7.1914 г. Аўстра-Венгрыя выкарыстала ў якасці за-
чэпкі Сараеўская забойства сербскім нацыяналістамі наследніка
аўстра-венгерскага трону эрц-герцага Франца-Фердынанда. Пад
уздзеяннем Германіі Аўстра-Венгрыя абвясціла вайну Сербіі. 19
ліпеня (1 жніўня) Германія абвясціла вайну Расіі. 21 ліпеня
(3 жніўня) Францыі, 22 ліпеня (4 жніўня) Вялікабрытанія абвяс-
ціла вайну Германіі. 10 (23).8.1914 г. на баку Антанты уступі-
ла ў вайну Японія. У першыя месяцы вайны пацярпелі правал раз-
лікі германскага камандавання на разгром і вывад з вайны Фран-
цыі, чаму садзейнічала наступленне рускіх войск ва Усходняй
Прусіі (паспяховае на першым этапе Усходне-Прускай аператыі
1914 г. завяршилася цяжкай паразай рускай арміі). У жніўні-ве-
расні 1914 г. руская армія ў Галіцыйскай бітве разбіла аўстра-
венгерскую армію і авалодала большай часткай Галіцыі, а у каст-
ычніку у ходзе Варшауска-Івантародской аператыі адбіла конт-
наступленне аўстра-венгерскіх войск у Польшчы. 16 (29).10.1914
на баку германскага блоку уступіла ў вайну Турцыя. Утварыліся
франты ў Закаўказзі, Месапатаміі, на усходніяй граніцы Сірыі і
Палесціны. Турэцкая армія ў лістападзе 1914 - студзені 1915 гг.
пацярпела паразу ад рускіх войск у Закаўказзі. У 1915 г. з
268 дывізій германскага блоку 107 знаходзілася на рускім фронце,
Руская армія, адступаючы, пакінула Галіцыю, Польшчу, частку
Прыбалтыкі. 10 (23).5.1915 г. да Антанты далучылася Італія,
1 (14).10.1915 г. на бок германа-аўстрыйскага блоку выступіла
Балгарыя. У 1915 г. Германіі не удалося пры дапамозе неабмежа-
ванай вайны з выкарыстаннем падводных лодак паралізаваць анг-
лійскі флот і задулышыць Вялікабрытанію голадам і астаноўкай прад-
прыемстваў з-за адсутнісці сырэвіны.

У 1916 г. спроба Германії прарваць французскі фронт у раёне Вердэна, які стабілізаваўся з лістапада 1914 г., правалілася ў немалой ступені дзякуючы таму, што руская армія пачала наступленне у Галіцыі. 14 (27).8.1916 г. на баку Антанты выступіла Румынія, але напрыканцы года румынская армія была разбіта (тады каб закрыць фронт Расіі паслала сваю армію, якая ў значнай ступені складалася з беларусаў і татар). У красавіку-трауні 1917 англо-французскія арміі праводзілі наступальную аперацыі, якія, аднак, поспеху не мелі.

Пасля Лютаскай рэвалюцыі 1917 г. Часовы ўрад спрабаваў падняць патрыятычны ўзэдм у краіне для вайны за перамогу над Германіяй. Сталі стварацца вайсковыя часткі па нацыянальнаму прынцыпу (у тым ліку мусульманскі корпус пад началам генерал-лейтэнанта беларускага татарына Мацея Сулькевіча), але знясілены народ не хацеў ваяваць, ды і бальшавіцкая агітация на франтах дала свой плён. З перамогай Каstryчніцкай рэвалюцыі Савецкі ўрад звярнуўся да ўсіх ваюючых дзяржаў з прашановай аб заключэнні міру без анексій і канtryбуций. Гэты заклік быў адкінуты Антантай і ЗША. У гэтых умовах Савецкая дзяржава вымушана была пайсці на заключэнне цяжкага для сябе Брэсцкага міру.

На Заходнім фронце, дзе з мая 1918 г. началі дзейнічаць амерыканскія арміі (ЗША ўступілі у вайну у красавіку 1917), ваенныя падзеі завяршыліся поўнай паразай Германіі і яе саюзнікаў. 29.9.1918 г. капітулявала Балгарыя. 30 каstryчніка - Турцыя, 3 лістапада - Аустра-Венгрыя. Канчатковыя умовы мірных дамоўства з Германіяй і яе саюзнікамі былі выпрацаваны на Парыжскай мірнай канферэнцыі 1919-1920 гг.

Вайна закранула ў той ці іншай ступені амаль 85% насельніцтва Эямлі. Знясілены цяжкай працай і недаяданнем людзі становіліся лёгкай здабычай рознага роду эпідэмічных хвароб. У выніку эпідэміі грыпу ("Іспанкі") у час вайны і пасля яе памерла амаль 10 млн. чалавек. Найбольш пацярпелі ад гэтай вайны народы былі Расійскай імперыі і Германіі (прышлося плаціць канtryбуцию краінам-пераможцам).

Не абмінула і татараў Першая сусветная вайна. Многія з іх былі на чынай вайсковай службе, астатнія мужчыны прызыўнога ўзросту былі набілізаваны ў расійскую армію. Не утваралі татары асобных вайсковых адзінак, а ваявалі на розных франтах руска-германскага, руска-аўстрыйскага, некаторыя руска-турэцкага фронту.

У першы год вайны ваенныя дзеянні не вяліся на тэрыторыі, дзе жылі татары, але ўжо з верасня 1915 г. пачаліся упартыя баі паміж адступаючымі расейскімі і наступаючымі германскімі арміямі. Цягнуліся гэтая баі да канца кастрычніка гэтага года і ахаплі бодышасць мясцовасцяу, дзе пражывалі татары. Асабліва напружаным было становішча у Слонімскім і Ваўкаўскім паветах Гродзенскай губерні, пасля чаго баявія дзеянні перанесліся на тэрыторыі суседніх губерній, дзе найбольш закранулі Баранавіцкі, Брэсцкі, Кобрынскі, Пружанскі, Слуцкі і Пінскі паветы. Насельніцтва, якое там пражывала, панесла незалечныя страты у выніку баёу, як і пры эвакуацыі мястэчак, вёсак і засценкаў, калі руская армія пакідала пры адступленні "выпаленую зямлю".

З пачаткам вайны грамадскасць Расіі арганізоўвала дабрачынныя камітэты, якія акізвалі дапамогу пацярпелым ад вайны, параненым воінам, якія лячыліся ў шпіталях. Татары таксама стварылі Варшаўскае мусульманскае згуртаванне акізания дапамогі бедным мусульманам, а таксама Згуртаванне татараў Польшчы, Літвы, Беларусі і Украіны, якое акрамя дабрачыннай займалася таксама і палітычнай дзеянасцю. Сярод тых, хто выехаў у Расію ў эвакуацыю былі і татары. Многія з іх апынуліся у Таўрыческай губерні (у Крыме), у Казанскай, Уфімскай губернях, у Перадкаўказі і Заходній Сібіры. Там, акрамя дзяржаўной дапамогі эвакуіраваным, у каго быў воін, дапамогу акізвалі мусульманскія камітэты дабрачыннай дапамогі ўсім мусульманам. Пасля завяршэння Першай сусветнай вайны, калі пачалася грамадзянская вайна у Расіі, неуряджай і вялікі голад на Паволжы, татары ўсімі сіламі імкнуліся на свае родныя землі, хоць там засталіся толькі папялішчы іх хат і мячэцяў.

Тыя татары, якія засталіся пад нямецкай акупаций, адчулі тыя ж ціжкасці і нястачы, што і іншыя акупаваныя народнасці. Іх прымушалі працаваць на розных, у тым ліку і на земляных абарончых работах, высялялі з дамоў, якія займалі германскія салдаты, некаторых маладых людзей вывозілі на прымусовыя работы у Германію.

Некаторыя германскія і аўстра-венгерскія вучоныя афіцэры цікавіліся татарамі як экзатычным народам, знаёміліся з татарскімі Кітабамі, апубліковалі некалькі наукоўых артыкулаў. Гэты спарадычны інтарэс не ўплываў ні ў якім разе на змену становішча татараў і праз уесь час татары неслі падобныя страты, як

і іншыя жыхары, якія жылі з імі па суседству - беларусы, палякі, яўрэі. Найбольшая страта татар у Першай сусветнай вайне - гэта падзел аднаго народа на тро часткі - беларускую, літоўскую і польскую, якія на працягу дзесяцігоддзяў не мелі права падтрымліваць паміж сабою нават паштовую сувязь.

ПЕРШЫ ЎСЕПОЛЬСКІ МУСУЛЬМАНСКІ КАНГРЭС, распачаўся

ЗІ.І.1938г. Удзельнікі кангрэса у Вільні накіраваліся на магільнік Росы, каб устанаўца памяць Стала Пілсудскага, а пасля абеду распачалася праца ў зале кірауніцтва Віленскай школьнай акругі. Прыйшла 38 дэлегатаў і група запрошаных гасцей на чале з віленскім ваяводам Людвікам Бацянскім. Універсітэт імя Стала на Батуры прадстаўляў прафесар Молер. Агульнае кірауніцтва работай кангрэса на прапанове муфтэя прыняло на сябе Альгерд Крычынскі. У першай частцы кангрэса з прамовамі выступілі Якуб Шынкевич і ваявода Бацянскі. У сваіх прамовах яны адзначылі вялікае значэнне таго факта, што урад ухваліў стварэнне мусульманскага аб'яднання. Ваявода згадаў, што прайшло ужо больш за 500 гадоў, як Польшча мае сувязі з татарамі. Яго прамова была горача сустрака і завяршилася выкананнем Дзяржаўнага гімна ўсімі прысутнымі.

У другой частцы кангрэса адбыліся выбары пры дапамозе бюлетэніу Найвышэйшай Мусульманскай Калегіі. Абранымі былі імамы Алі Варановіч і Аляксандр Крыніцкі і як свецкія асобы Альгерд Крычынскі і былі заступнік муфтэя Якуб Рамановіч. Іх заступнікамі былі абраны імамы Ях'я Міськевіч і Люцыян Мухля, а таксама свецкія асобы Константы Мурза-Мурзіч і Стадан-Мустафа Рамановіч.

На наступны дзень праца працягвалася. Адбылася таксама сустрэча дэлегатаў Культурна-асветнага згуртавання татараў Рэчы Паспалітай (польскае скарачэнне ЭКОТРП), зроблены аналіз дасягненняў і грамадска-культурнай працы. Такое абмеркаванне было зусім заканамерным, бо дэлегаты кангрэса прадстаўлялі адначасова джаміяты і мясцовыя аддзелы культурна-асветніцкага згуртавання. Пасля завяршэння паседжання дэлегаты кангрэса спаткаліся на банкце ў рэстаране Еўрапейскага гатэля.

Падтрымка мусульманамі гэтага кангрэса была прадыктувана неабходнасцю ажыўлення ў рэлігійным жыцці і культурна-асветніцкай працы. Разлічвалі, што Муфтэят і Найвышэйшая Мусульманская Калегія дачыніцца да увядзення аднастайнасці рэлігійнай практикі і пакладуць камец разноджанням, якія яшчэ існавалі паміж джаміятамі.

САБЕІ, ас - Сабийа, Сабіі, адна з катэгoryй Ахл ал-Кітаб і Ахл аз-Зімма, үзлігінай абышына, якая займала пра-
межкаве становітча паміж вернікамі і язычнікамі і карысталася не-
каторай апекай у мусульманской абышыны. У Кур'ане сабеі згадвающа
радзей, чым үудзеі і хрысціяне, але таксама у якасці людзей, якія
будуць узнагароджаны Аллагам і аддзелены ад язычнікау, бо верыі
у Бога і Судны Дзень і жылі богабойна (Кур'ан, Сура 2, аят 63 -
"Сапрауды, і вернікі, і үудзеі, і хрысціяне і сабеі - усе сярод
іх, якія сапрауды вераць у Бога і Судны Дзень і чыняць дабро, -
атымаюць узнагароду ад Бога і не пазнаюць яны ні страху, ні
скрухі"; Сура 5, аят 73 - "Тых, хто уверавау і тых, хто тримаец-
ца үудаізму, і хрысціяне, і сабеі, усе, хто уверавау у Бога !
Судны Дзень, і на зямлі чыняць дабро, чакае (щодрая) узнагарода
у Бога, на іх не ляжа страх, скруха іх не абцижарыць"; Сура 22,
аят 18 - "Што ж датычыца тых, якія вераць, і үудзелу, і сабеяу,
і хрысціян, і магау (зораастрыцау), і язычнікау, сапрауды, Бог
рассудзіць паміж імі у Дзень Уваскрошання, бо Бог ёсь сведка
на усім, што існуе"). Каментатары Кур'ана ліцаць, што сабеі былі
нейкія үудзеля-хрысціянская секта. Тэрмін сабеі тлумачыца звычай-
на як вавілона-арамейскі СБ - "хрысціць". Хутчэй за ўсё гаворка
ідзе пра секту, блізкую да іракскіх мандэяў, або праста пра іх.
Існуе меркаванне, што Кур'ан тут называе аравійскіх ханіфау.

ХУДЗЯКОУ Міхайл Георгіевіч (3.9.1894, г.Малмыж, цяпер у
Кіраускай вобл. - 19.12.1936, Ленінград), рускі савецкі гісто-
рык. Нарадзіўся ў сям'і купца, пачатковую адукацыю атрымаў у
родным горадзе. Пасля того, як скончыў I-ую Казансскую гімназію,
вучыўся на гісторыка-філалагічным факультэце Казанскага універ-
сітэта (1913-1918). У далейшым яго дзейнасць была звязана з
Усходнім педагогічным інстытутам Казані, дзе праводзіў заняткі
на гісторы і этнографіі народаў Паволжа і Урала. У 20-х гадах
апублікаваў шэраг гісторыка-этнографічных даследаванняў па міну-
ламу народаў рэгіёна, як цюрскіх, так і фіна-угорскіх. У тыя ж
гады Худзякоу прымае актыўны ўдзел у арганізацыі музеяў у Казані,
родным Малмыжы, у дзейнасці Таварыства археалогіі, гісторы і
этнографіі пры Казанскім універсітэце, Науковым таварыстве та-
таразнаўства. У 1928-29 вучыўся у аспірантуре у Ленінградзе,
пасля працаваў у Інстытуце гісторы і матэрыяльнай культуры АН
ССРР, дзе працягваў займацца проблемамі гісторы і культуры на-

родуау Паволжа і Урала. У 1936 г. быу зацверджаны ў ступені доктара гісторычных навук.

Першыя працы Худзякова, прысвечаныя побыту і звычкам татар, былі напісаны яшчэ ў студэнцкія гады. Гэта "Матэрыялы па гісторыі татар Малмыжскага павета" (2915, Працы вучоных арх. камісіі), "Старадаунасць Мамлыжскага павета. Ч. VI.- Татары" (Там жа, 1917). З абагульняючых прац вылучаюцца кнігі "Мусульманская культура ў Сярэднім Паволжы" (Казань, 1922) і "Нарысы па гісторыі Казанскага ханства" (Казань, 1923), з якіх "Нарысы..." былі першым сістэматызаваным грунтоуным даследаваннем па гісторыі названай дзяржавы. Для Худзякова характэрна паважлівия адносіны да мінулага і сучаснасці тых народуа, норавы, побыт і гісторыю якіх ён вывучаў. У верасні 1936 г. М.Худзякоу быу арыштаваны як "вораг народа", абвінавачаны у "трацкізме" і прысуджаны да расстрэлу, што і было выканана 19 снежня таго ж года. Рэабілітаваны у 1957 г., хоць працы працягвалі замоучваща і пазней. У 1990 г. у Казані рэпрынтна узноўлена кніга М.Худзяко-ва "Нарысы па гісторыі Казанскага ханства", у якой змешчаны на-рыс М.А.Усманава пра Міхаіла Худзякова і яго працу.

ЧУВАШСКАЯ МОВА, мова чувашоў, карэннага насельніцтва Чувашыі, а таксама насельніцтва сумежных рэспублік і абласцей. Належыць да булгарскай групы цюрскіх моў. Пісьменнасць з 18 ст. У чувашской мове вылучаюцца 2 дыялекты: верхавы і нізвавы (аснова літаратурнай мовы). Верхавы дыялект - вір'ял называюць окаючым, а нізвавы - антары - укаючым, якія у сваю чаргу яшчэ падзяляюцца на гаворкі. Фанетычныя асаблівасці чувашской мовы: адносна доўгія галосныя "а", "е", "ы", "і", "ү", "ү" супроцьпастаўлены кароткім "а", "е". Зычныя "р", "л" адпавядаюць цюрскім "з", "ш". Для фанетычнай сістэмы чувашской мовы характэрны з'явы ратацызму (чувашскае хер 'дэячына' ~ агульнацюрскскае кыз) і ламбдаізму (чувашскае хёл 'зіма' ~ агульнацюрскскае кыш). У марфалогіі своеасаблівы паказчык множнага ліку - сем замест агульнацюрскскага -лар (юлташсем 'таварыши'), поўная і кароткая форма колькасных лічэбнікаў (імкё 'два', але 'іккё сын сын 'два чалавекі'), форма мінулага часу -на / -нё, аднолькавы паказчык давальнага і вінавальнага склону -а / -е, -на/ -не і інш. Не супадаюць з агульнацюрскімі большасць указальных займеннікаў (ку 'гэты', леш 'той' і інш.), а таксама асабова-зваротныя займеннікі ад асновы

ха. У лексіци з значны пласт запазычання з іншых цюркскіх мов, а таксама з мангольской, фіна-угорскіх, іранскіх, арабскай і рускай мов.

Першая граматыка чувашскай мовы была выпадзена ў 1769 г. У 18 – першай палаўне 19 стагоддзя паўсяляющца слоунікі, пераклады на чувашскую мову царкоўна-рэлігійнай літаратуры, запісы узору фальклору. Спачатку чувашская пісьменнасць карысталася рускай графічнай сістэмай, затым у 1871 г. чувашскі асветнік І. Якаўлеў стварыў чувашскі алфавіт на аснове лацінскай графікі, якім карысталіся да 1933 г.

ЧУВАШСКАЯ РЭСПУБЛІКА, Чувашыя, рэспубліка ў складзе Расійскай Федэрациі. Плошча 18,3 тыс.кв.км. Насельніцтва 1336 тыс. чалавек (1989 г.). Сталіца Чэбаксары (420 тыс. жыхароў, 1989 г.). Размешчана рэспубліка ў сярэднім цячэнні Волгі, тэрыторыя пераважна раўнінная. Правябярэжжа Волгі – паўночная частка Приволжскага узвышша (Чувашскае плато вышынёй да 266 м). Заволжа – нізінная раўніна. Карысчныя выканні: гаручыя сланцы, фасфарты, торф, мінеральныя будаўнічыя матэрыялы. Клімат умерана кантынентальны. Сярэдняя тэмпература паветра ў студзені – 13°C, ліпені – + 19°C. Ападкаў 450 мм за год. Вегетацыйны перыяд 180 дзён. Галоўная рака Волга з прытокамі Сура, Цывіль. Глебы пераважна дзярнова-падзолістыя, шэрыя лясныя і вышчалачаныя чарназёмы. Пад лесам (хвоя, елка, бяроза, вольха, дуб, ліпа) траціна тэрыторыі. На поўдні лесастеп.

Жывуць у Чувашыі чуваши (68% насельніцтва), рускія, татары, мардва і іншыя. Сярэдняя шчыльнасць 72 чалавек на 1 кв. км. Гарадское насельніцтва складае 58%. Акрамя сталіцы значнымі гарадамі з'яўляюцца Алатыр, Канаш, Новачэбаксарск, Шумерля.

Тэрыторыя Чувашыі заселена з ранняга палеаліту. У канцы I-га тысячагоддзя да н.э. – пачатку I-га тысячагоддзя н.э. тут жылі фіна-угорскія племёны п'янаборскай і пазнагарацецкай культур; складваліся этнічныя групы і саюзы племён. У 2 стагоддзі н.э. цюркамоўныя продкі чувашоў разам з гунскімі племёнамі перасяліліся з Цэнтральнай Азіі ў нізоўі Волгі і на Паўночны Кауказ, дзе былі вядомыя як булгары і савіры (сувары, сувазі). У 7-9 ст. частка іх перасялілася ў Сярэднія Паволжа і стварыла саюз булгарскіх племён, а ў пачатку 10 ст. – дзяржаву Булгарыю. У 1236 г. тэрыторыя Чувашыі заваявана мангола-татарамі, залежала ад Залатой Арды; з

утварәнiem Казанскага ханства (1438) - у яго складзе. У выніку асімілляцыі булгарамі і сувязымі мясцовых фіна угорскіх плямён да канца 15 ст. складася чувашская народнасць. У сярэдзейне 16 ст. чувашы далучаны да Рускай дзяржавы. На тэрыторыі Чувашы заснаваны Алатыр (1552), Чэбаксары (1555), Цывільск (1584), Ядрин (1590). У 16 - пачатку 18 ст. чувашы плацілі Рускай дзяржаве вялікі падатак (ясак). У 16-17 ст. лепшыя землі Чувашы аддалзены рускім баярам, памешчыкам і духавенству. У I-й чвэрці 18 ст. чувашскія сяляне прыпісаны да катэгорыі дзяржаўных (у канцы 18 ст. частка іх перайшла да ўдзельнага ведамства). У 40-50-я гады 18 ст. праведзена гвалтоунае хрынчэнне чувашоу, якія да гэтага былі язычнікамі. Феадальны і нацыянальны прыгнёт няраз выклікаў паўстанні чувашоу. Яны ўдзельнічалі у сялянскіх войнах пад кірауніцтвам І.І.Балотнікава (1606-1607), С.Ц.Разіна (1670-71), Е.І.Лугачова (1773-75). Масавыя выступленні сялян Ядринскага Казъмадзям'янскага паветаў выклікала рэформа кіравання дзяржаўнымі сялянамі (1837-41). Пры адмене прыгоннага права ў 1861 г. у сялян Чувашы адрезана 22% лепшых зямель, што выклікала хваляванні, найбольш значныя у Цывільскім, Курмашскім і Чэбаксарскім паветах. Пасля буржуазных рэформ 60-х гадоў 19 ст. у Чувашы развіваюцца прамысловасць і гандаль.

Пасля Каstryчніцкай рэвалюцыі з лістапада 1917 да мая 1918 г. усюды устаноўлена савецкая улада. За гады даваенных пяцігодак у Чувашыі развівалася буйная прамысловасць, калектывізівана сельская гаспадарка, ліквідавана напісьменнасць. За герайзм у Айчынной вайне больш за 50 тыс. воінаў з Чувашыі ўзнагароджаны ордэнамі і медалямі СССР, 75 чалавекам прысвоена званне Героя Савецкага Саюза, у тым ліку 5 за вызваленне Беларусі. Сотні чувашоу змагаліся у партызанскіх атрадах на тэрыторыі Беларусі. У Чувашыі размяшчаліся эвакуіраваныя з заходніх раёнаў краіны прадпрыемствы, установы і больш за 70 тыс. чалавек. Працоўныя Чувашыі памагалі аднаўляць народную гаспадарку на вызваленай ад нямецка-фашистскіх захопнікаў тэрыторыі: пастаўлялі трактары, будаўнічыя матэрыялы, жывёлу, насенне і харчовыя прадукты.

Асноўныя галіны прамысловасці: машынабудаванне (электратэхнічныя вырабы, спецыяльныя аўтамабілі і аўтафургоны, электрапагрузчицы і інш.), хімічныя (ядахімікаты фарбавальнікі, лакафарбовая прадукцыя і іншае), лёгкая, дрэвеапрацоўчая, харчовая. Працуе Чэбаксарская ГЭС. Сельская гаспадарка спецыялізуецца на вы-

рошчванні збожжавых (жыта, пшаніца, ячмень, грэчка) і тэхнічных культур (каноплі, махорка, хмель), бульбу. Пашырана садоуніцтва. Вырошчваюць буйную рагатую жывёлу, свіней, авечак. Птушкагадоўля і пчалярства. Суднаходства на Волзе і Суры (да Алатыра). Вялікі порт - Чэбаксары. Чыгуначны і аутамабільны транспарт. Нафтагазаправод з Заходняй Сібіры і Сярэдняга Паволжа ў Цэнтральны і Паunoчна-Заходнія раёны.

Сталіца рэспублікі - Чэбаксары, як горад вядомы з 1781 г., сталіца з 1925 г., порт на Волзе, чыгуначная станцыя, 420 тыс. жыхароу. Як населены пункт упамінаецца ў гістарычных дакументах у 1469 г., з 1555 г. крэпасць Маскоускай дзяржавы. У канцы 17 і у 18 ст. значны гандлёвы цэнтр у Паволжы. У сучасным горадзе дзейнічаюць агрэгатны, машынабудаунічы, электраапаратны, кабельны, прамысловых трактароу і іншыя заводы, прадпрыемствы лёгкой (бавауняны камбінат), харчовай, дрэваапрацоўчай прамысловасці, вытворчасці будаунічых матэрыялаў, Чабаксарская ГЭС. З ВНУ, у тым ліку універсітэт, 5 тэатраў. Музей: мастацкая галерэя, краязнаучы з філіяламі - В.І.Чапаева (нарадзіўся у вёсцы Будайка - цяпер у гаралской рысе) і літаратурны. Зберагліся: Троіцкі манастыр (16 ст.), Уведзенскі сабор з шатровай званніцай (17 ст., упрыгожаны фрэскамі), цэркви Уздзвіжання і Успення (18 ст.), дамы Зялейшчыкава (17 ст.) з фігурнымі ліштвамі і Салауцова (сярэдзіна 18 ст.). Помнікі: Чапаеву (1960), чувашкаму паэту К.Іванову (1952), чувашкаму асветніку І.Якаулеву (1971) і іншыя, кампазіцыя "Піянер космасу Ю.А.Гагарын" (1976).

ЧУВАШЫ, чаваш (саманазва), народ у Расійскай Федэрациі, карэннае насельніцтва Чувашкай Рэспублікі, жывуць таксама у Татарстане, Башкортостане, у Самарскай і Ульянаускай абласцях. Значныя группы чувашоў жывуць у Арэнбургской, Кемераускай, Свярдлоускай, Цюменскай абласцях, Краснадарскім краі, Казахстане. Колькасць больш за 1,8 млн. чалавек, у т.л. у Чувашыі каля 0,9 млн. чалавек. Адносяцца ў асноўным да субуральскага варынта уральскай пераходнай расы. Субэтнічныя группы - верхавыя (вір'ял, туры), якія жывуць на поўначы і паўночным захалзе Чувашыі, і нізавыя (анатры) - на поўдні. У цэнтральных і паўночна-ўсходніх раёнах вылучаецца група сярэдненізовых чувашоў (анатэнчы). Размаўляюць на чувашкай мове, пашырана руская мова. Вернікі - яраваслаўныя.

Этнічную аснову чувашоу склалі цюркамоўныя плямёны булгар і суварау, якія прыйшли у апошний чвэрці I-га тысячагоддзя н.э. з прыазоўскіх стэпаў у лесастэпавыя раёны Волга-Камскага міжрэчча, асіміляваушы мясцовае фіна-угорскае насељніцтва. З назай сувар або суваз (упамінаецца ў арабскай крыніцы 10 ст.), магчыма, з'яўляеца саманазвай чувашоу той пары. Значную ролю у кансалідацыі фіна-угорскіх і цюркскіх этнічных груп, у т.л. чувашоу, адыграла Волжска-Камская Булгарыя (пач. 10 - пач. 13 ст.ст.). У 13-16 ст.ст. у Залатой Ардзе, затым у Казанскім ханстве складалася чувашская народнасць. У 1551 г. чувашы былі уключаны у склад Рускай дзяржавы. У сярэдзіне 18 ст. прынялі праваслауе. Пасля Каstryчніцкай рэвалюцыі атрымалі аўтаномію (аўтаномная вобласць з 1920, АССР з 1925); сфарміравалася нацыя, завяршылася фарміраванне літаратурнай мовы (на грунце нізавога дыялекту).

Асноуны традыцыйны занятак - ворнае земляробства (жыта, ячмень, грэчка, гарох і інш.), былі развіты таксама хмеляводства, агародніцтва, пчаларства (бортніцтва). З развіццём таварна-грошовых адносін пашырліся кустарныя промыслы, бандарны, сталярны, а таксама вяроукава-канатны, вытворчасць палатна. Традыцыйнае прыкладное мастацтва: вышыванне, дэкаратыўнае тканнё, разьба па дрэве.

За гады пасля рэвалюцыі створана шматгаліновая прамысловасць. Сфарміраваўся рабочы клас і інтэлігенцыя. Сельская гаспадарка но-сіць комплексны земляробча-жывёлагадоўчы характар.

Асноуны тып пасялення - сёлы і вёскі (ял). Найбольш раннія тыпы расселення - рагчы і прылагчыны, а план пасялення - гнёздавы (у паўночных і цэнтральных раёнах) і лінейны (у паўднёвой частцы). Пераважае жыллё з традыцыйнай планіроўкай, якая пашырліся ў 2-й палавіне 19 ст. (жылы дом-сені-клечь). Архаічная форма зрубной пабудовы - лась (у мінулым без столі і вакон, з адкрытым ачагом) мадыфікавана і служыць летнім кухням.

У аснове народнага касцюма - туніկападобная рубашка (кепе), у жанцын багата упрыгожаная вышыўкай, падвескамі, і порткі з широкім крокам (йем). Верхняя вопратка - кафтана-подобная (шупар), увосень - шуба з аучыны (керэк). Галаунная уборы: жаночы - хушпу - шапачка ў выглядзе усечанага конуса з доугай лопасцю ззаду, упрыгожанай манетамі, бісерам (пацеркамі); чалма з трохкутнага кавалка тканіны; дзяявочы - тух'я напаусферычнай ці шлемападобнай формы, расшытая бісерам ці манетамі; упрыгожані: галаунная, наспін-

ныя, нагрудные, паясные перевязи. Абутак - лапти, боты. На сяле поуны национальны касцюм ці яго асобныя элементы носяць галоўным чынам жанчыны.

У традыцыйным харчаванні пераважаюць раслінныя прадукты. Пашыраны супы (яшка): бульбяны з акрасай, пахлобка з клёцкамі; кашы; пірагі; хуплу - вялікі круглы пірог з мясам, кукалъ - пірог з крупамі, капустай, ягадамі; малочныя стравы: турах - кісле малако, уйран - пахтанне, чакат - тварожныя сыркі; мясныя стравы: шартан - каубаса з барапных трывухоў, начыненых мясам і салам, тултурмаш - вараная каубаса з начынкай з крупаў, рубленага мяса. Улюбёнае пітво - піва з жытняга ці ячменнага соладу.

Абшчына як форма сацыяльнай арганізацыі сельскага насельніцтва захавалася да 30-х гадоў 20 ст. У 18 - пачатку 20 ст.ст. існавалі дзве асноўныя яе формы - простая, якая аб'ядноўвала жыхароў аднаго насялення, і складаная, якая ўключала сялян некалькіх пасяленняў. Існавалі нацыянальна-мяшаныя абшчыны, галоўным чынам чувашска-рускія, чувашска-руска-татарскія. Захаваліся пераходныя формы дапамогі радні і суседзям (німе). Асноўнай гаспадарчай і сацыяльнай ячэйкай унутры абшчыны ў другой палавіне 19 ст. стала малая сям'я. Доля вялікіх сем'яў ужо у 18 ст. была невялікай.

Абрадавыя традыцыі найбольш трывала зберагаліся у сям'і. Да ліку найбольш пашыраных элементаў традыцыйнай вясельнай абрацінасці належалі: арганізацыя вясельнага поезда, выкуп варотаў (сімвалічная плата за ўезд у дом нявесты), вынас пасагу, адправленне родных маладога і маладой, хаджэнне маладых па ваду пасля шлюбнай ночы. У сельскай мясцовасці пахавальна-памінальная абраднасць спалучае элементы дахрыціянскіх, праваслаўных і сучасных грамадзянскіх абрадаў.

У фольклоры найбольш развіты песенны і казачны жанры, каляндарная паэзія. Палулярныя сказанні "Пра ўзяцце Казані", пра Сцяпана Разіна, Емяльяна Пугачова. Старадаунія музичныя інструменты - пузыр (шапар), вальніка (сартай), гуслі (кесле), дуда.

КРЫМСКАТАРСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОУНІК
1500 СЛОЎ І СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ АД ДЗЯДЗЫКІ
ІСМАІЛА МЕМЕГАВА

Крымскатарская слова

Беларускае слова

A

Баар	вадса
баба	бацька
бабачыгъма	татка, татачка
баглама	сувязь, прылеў
багъышламакъ	прабачыць
багъышланыз	прабачце
бадем	міндалъ
баджанакъ	сваяк
базар	няздзеля, рынак
бай	пан, багацей
байларнынъ	панскі
байрам	свята ..
байтал	кабыла
бакъла	фасоля
бакъмакъ	глядзець, глянуць, паглядзець
бал	мёд
бала	дзіця
балабан	буйны, вялікі
балабанджа	большы, вялікаваты
балачыкъ	дзесятка
балдыз	кума
балкъурт	пчала
балкъуртчы	пчалавод, бортнік
балта	сякера
балыкъ	рыба
бармакъ	з'яўляцца
барсын	няхай, хай
басма	друк, тканіна
батакъ	балота
батыр	герой

бахча	сад
бахыш	премія, падарунак
бахыць	щасце
бал	галава, камандзір, начальнік
башакъ	колас
башлангъыч	пачатковы
баш язысы	лёс
башкъа	другі, іншы
башламак	брацца, пачацца, пачынаць
башта	раней, спачатку, перш
башы	пачатак
башында	спачатку
бегенильмек	спадабацца
бегитмек	умацаванне
беден	цела
бей	пан
бейлернынъ	панскі
бек	пан
бекар	халасты
беклемек	чакаць
беларус	беларус
беларусча	беларускі
Беларусь	Беларусь
белли	ясны, значны, вядомы
бельки	можа быць
беля	бядла, гора
берабер	разам
бербер	парыкмахер
берекет	ураджай
бермек	даць, аллаць, даваць, падаць
беш	пяць
беш йыллыкъ	пяці годка
бешындзы	пяты
бибер	перац
биз	мы
бизим	наш

бизимки	наш
биле	нават
бильмек	ведаць, знаць, познаць, умець, разумець
бина	будынак
бир	адзін, раз
бир вакытлерде	часам
бир вакытте	адначасова
бир кере	апзін раз
бир къач дане	некалъкі
Бирлешмиш Миллеттер Тешкиляты, БМТ	Арганізация Аб'яднаных Наций, ААН
бирлик	калеңтүү, саяз, супраңуңтвар
бир парча	пакуль
бир такым	некаторы
бир шейлер	нешта
бир шейлер олды	нешта әдарылася
бияз	белы
блинмеген	нектара
бо	гәты
богъдай	ишаніца
бой	рост
бойле	так, дык
бой борджа	адказнасць
бойныз	рог (каробы, казы)
болюк	брыгадада, группа, участак, цэх, адзел, частка
болюк башы	брыгадаір
бор	мел, крэйда
бордж	абавязак, доўг
борджы	адказны
бурлыш	паварот
бурчлы	мусіць (дзеяслуу, пабочнае слова)
босакъа	парог
бостан	агарод
бош	пусты
боя	фарба
боялар	фарбы

бригада	бүркін	брыйгала
бригадир	бүркінші	брыйгадзір
бринджи	брынджы	першы
бу	бүн	гэта, гэтая
бугунь	бүнгүй	сёння
буз	бозу	лёд
буйыл	бүйіл	сёлета
булунмакъ	бүлүнмакъ	знаходзіцца, быць
буллюр	бүллюр	крышталь
булут	бүлүт	хмара, воблака
булутлы	бүлүттөр	пахмурна
буржуа	бүржүа	буржуазны
бурун-	бүрүн-	нос
бурчак	бүрчак	град
бутунь	бүтүн	цэлы
бутунь дунья	бүтүн дүни	сусветны
бутунь	бүтүн	зусім
бүтюні	бүтүн	аб'ём
бук	бүк	вялікі, старшы, буйны, галоуны
буорынтыз	бүорынтыз	калі ласка
былтыр	бүлтір	мінулы год
бындан	бүндан	адсоль
бычкы	бүчкі	піла

ВЕРШЫ АНАТОЛЯ СТАНКЕВІЧА

Вялікі сябар нашага квартальніка Міхась Маліноўскі з Бара-
навіч даслаў нам нізку вершаў Анатоля Станкевіча, які жыве з ім
у адным горадзе на вуліцы Зоі Касмадзям'янскай. Мы вельмі удзячны
Міхасю за тое, што ён адкрыў для чытачоу "Байрама" паэта,
які піша на тэму, што хвалюе кожнага верніка-мусульманіна, кож-
нага добра галава чалавека. Жадаем паэту Анатолю Станкевічу плённай
працы ў прыгожым пісьменстве. Няхай жа добрая аура гэтага чала-
века ахопіць усіх нашых чытачоу.

* * *

Другія жывуць, а вось мне
не пражыць
Без раніцы роснай і возера
светлага,
Дзе сцежка праз поле ў дзяцінства
бяжыць,
Дзе ўсё да былінкі маё, –
запаветнае...

Тут бацька і маці ў зямельцы
ляжаць.
Тут сэрца лагодзяць мясціны
крынічныя,
Дзе смолкамі кліча дзяяучат
сенажаць,
Дзе месяц падковаю б'е
у аканіцу...

* * *

Калі я прачытаў аб'яву:
"Прадаецца сабака"..."
Я здзівіўся,
Які прыгожы почырк
у гэтага чалавека.

Як ён, не спяшаючыся
выводзіў кожную
літару

з д р а д ы ...

САМОТНА РЫПЯЦЬ АРЭЛІ

Чакалі паугода
дзяўчынку арэлі.
Блакітныя вочкі
у знямозе згарэлі...
"Жыццё" ... Нават лекі
купіць немагчыма:
На рынку ўколы
каштуюць мільёны...
У беднай, журботнай
галоднай жанчыны
Змарнела, памерла
дзяўчынка Алёна...
Матуля галосіць -
яе мы не чуем
А той вунь за лекі
харомы будуе...
Што робіцца з намі?
Забойцамі згінем!
Няужо нас сумленне
навекі пакіне?..
Няужо мы без Бога
зусім азвярэлі?
Самотна рыпяць
без дзяўчынкі арэлі...

ВАЎЧЫЦА

Святкавалі вяскоуцы калядкі,
Бразгнуу клямкай свайго жытла,
Дзеўка Зося сваё немаулятка
На загубу ў хвойнік нясла...

Ціха спала дзяўчынка Алеся.
Вось і дрэвы пад ветрам гудуць.
Палахыла на ўскрайку лесу:
Хай ваукі дзіцянятка з'ядуць...

Моцна плакала ў лесе дзяўчынка:
(Збегла "маці" – каза-дзераза...)
Падпаузла да яе ваучыца,
Стала слёзныя шчокі лізаць...

Раніцою ішоў паляунічы.
Чысціў неба сярпом маладзік.
... і чаму не баіцца ваучыца?..
Чаму болем у вочы глядзіць?..

І чаму яна не ўцякае?
Не шкадуе свайго жыцця?
Грымнуў стрэл. Ікроў сцякала
На сагрэтае зверам дэіця... .

ФІЯЛКОЎСКАЯ АЛА ВІКЕНЦЬЕЎНА

"Нарадзілася на Стаблоўшчыне. Пасля заканчэння сярэдняй школы завочна вучылася на філалагічным факультэце МДПІ імя А.М.Горкага, адначасова працавала на Мінскім радыёзаводзе. Атрымаўши дыплом, засталася працаўца на філфаку, зараз – рэдактар выдавецкага аддзела названай установы.

Полька, каталічка. Да ўсіх рэлігій стаўлюся з павагай. Бог для мяне – Дабрыня, Справядлівасць, Любов. Гучнаму шмат-слою – не веру. Прызначэнне маё на гэтым свеце – дапамагаць: кожнаму, хто звяртаецца, завярае, спадзяеца".

ВЕТЭРАНЫ

Зноу сціскае ў грудзях,
Бы на целе павязка тугая, -
Растрывоўшы і сэрца
Балючае памяці сны...
Квецень яркая мая
І цішыня такая,
Быццам людзі
Ніколі
Не зналі вайны.

Загаіла зямля
Запалёныя, цяжкія раны,
І бацькамі даўно
Сорак першага сталі сны.
Не спяшаеца ранак -
Не спяць ветэранны,
Ветэранны апошній -
Суровай вайны.

А наукола вясна
Салютует суквеццямі мая
І нябесная сінь
Ганаровую вахту нясе.
Перад вами заўжды
Нізка-нізка галовы скіляем,
Ветэранны вайны,
Ветэранны - героі усе!

На Радзіме на маёй -
Сумна-посумна,
Ходзіць хмурая па ёй
Доля босая.

Ты скажы, у якой людэйбе
Быці мелася,
Ці пілося там табе,
А ці елася?

Я была, дзе люд жыве,
Людзе праведны,
У бядоце, у дальбе -
Не па правілах.

Ад світання да цымна
Захіваецца,
А наўкола - голь адна,
Моцна лаецца.

Прывітаў мяне, аднак,
Ветла, попрасту,
Частаваў мяне бядак
Ды чым Бог паслаў.

А як зоры-ліхтары
Ноч развесіла -
Грайна стала на двары,
Стала весела.

Дудка, дудачка пяе,
Заліваецца,
Тупат-потуп пад'яе -
Дах гайдаецца.

Звон вясёлы у вушах -
Воля вольная,
Пацяшаецца душа
Неспатольная!..

Уратуй мяне, Божа,
Ад ліхога і злога,
Ад няпрауды варожай,
Ад насмешкі благога.

Наталі маю восень
Міласэрнасцю дайнай,
Атулі яе познай –
Не апошняю – тайнай.

Дай мне, Божа, збавення
Ад уяунае ношы,
Ад уzech летуценных
І ад прывідаў гожых.

Абагрэй маё сэрца
У няшчасці і горы,
Дай мне сіл не памерці
У ціхмянай пакоры.

Стану дужай і смелай
У бязвер'і трывожным
Тваёй праудаю светлай,
Міласэрны мой Божа.

ЛЯ РАКІ, ШТО НАЗВАЛІ УЗДЗЯНКАЙ

Гайдае вецер, цярушыць
 Дрэу магутных лісцё,
 Памяць вякоу варушыць
 Усё, што сплыло ў нябыццё.
 Нібы сведкі сівой дауніны
 Легенды па свеце блукаюць.
 Здані продкаў, нібыта сны,
 Усплываюць, і зноу ажываюць...
 Змрок халоднай ночы.
 Цокаюць коней капыты.
 Кайдана-ворага вочы
 Жвірам рачным закрыты,
 Тут ён магілу знайшоу,
 Ля рэчкі,

якую назвалі Уздзянкай,
 Век ужо шосты пайшоу,
 Да татарка
 не стала славянкай.

Больш яна не кляне
 Далёкіх пролкаў сваіх,
 Толькі ноччу ў сне
 Коней лашыць ліхіх.
 Да ўсходу бяжыць
 Сцежкай вузкай пад горку
 На мізары служыць
 Малітву святую на золку.
 І, заплюшчыушы вочы,
 Зноуку сябе убачыць,
 Нібы птушкай уночы
 На кані яна скача.
 Хоча бег супыніць,
 Тут яе радавод...

Удалеч малітва ляціць,
Спльвае з хвалямі вод.

З кнігі: Уздзеншчына літаратурная,
творы уздзенскіх аўтараў пра родны
край. З нагоды 500-годдзя засна-
вання г.п.Узда: Узда, 1994.

Сяргей Грахоўскі

МАЛЮ НЯУМОЛНЫХ

"Сваё – на звод! Мілей усё чужое,
З ім лёгка да апошніх дзён дажыць,
З празрыстай развітаушыся мяжою,
Бязмежку выгадней за усё служыць".

Там танкі перамолваюць нямоглых,
Удоу цяжарных, голых немаўлят.
Іх не уратуюць енкі, плач і модлы,
Калі страляюць дзень і ноч з гармат.

Учарашнія хлапчуки з Калугі,
З Разані, Краснаярска, з Бугульмы
Тужэй зацягваюць папругі
У сцюжы бранірованай турмы.

Няумольныя і лютыя служакі,
Чужога не шкадуючы жыцця,
Глядзяць, як рвуць галодныя сабакі
Апэінае у мацеры дзіця.

Падлетачкі у крыавых камуфляжах
На неабвешчанай забітая вайнё,
У месіве з крыві, гразі і сажы,
Дамоў не трапяць нават і у труне.

Служакі адлаюць усё дазвання -
Народ, гісторью, і мову, і душу,
Няужо ім не прыніцца пакаранне,
Якога у Бога грэшнікам прашу?

А Бог з вышыняў пазірае грозна
На папялішчы і крыавы брод.
Апамятайцесь, пакуль яшчэ не позна,
І пашкадуйце збэшчаны народ.

З/П-95

Свой завяршаю круг зямны
У век бязлітасны і люты,
Ратуючыся ад маны
І непазбежнае пакуты.

ІЗ/П-95

„ЛіМ”, 17.03.1995 г.

Штотечасны культуралагічны часопіс "Крыніца" нумар II за 1994 г. (папісаны да друку З.І.1995) сярод вельмі цікавых матэрыялаў напрекаваў нататку Уладзіміра Арлова пра Янку Станкевіча. Татарам быў Захоўній Беларусі, Польшчы і Летувы імя Янкі Станкевіча было вядома да Другой сусветнай вайны як славутага да-следчыка татарскіх Аль-Кітабау. У гэтым нумары на дзесяці стра-ронках змешчаны артыкул Яна Станкевіча "Беларусія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом". Цікаўныя чытачы, асаб-ліва татары, прачытаюць гэты матэрыял з вялікім задавальненнем. Татарскі рахмат галоўнаму рэдактару часопіса Уладзіміру Някляеву і яго супрацоўнікам.

Нашы сябры з Масквы даслалі нам кнігу, якая выйшла ў выда-вецтве Маскоўскага ўніверсітэта у 1994 г. Назва кнігі - "Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян". Упершыню кніга бы-ла напрекавана на лацінскай мове у 1615 г. Каб сучасны чытач мог зразумець тое, аб чым гаворыць аутар, група з пяці вучоных - С.В.Думін, Ю.А.Мыцык, І.П.Старостіна, М.А.Усманов, А.Л.Хорошке-вич -- склада вельмі грунтоўны і цікавы каментарый. Тыраж кнігі 10 тыс. паасобнікаў. Спяшайцца ў Москву, каб прылібаць гэтую кнігу.

Рэдакцыя часопіса "Ідел", які друкуецца ў Казані на татар-ской, а для рускамоўнага чытача - на рускай мове, зрабіла нам падарунак. Ведаючы пра наш бядотны стан, даслалі нам па некаль-кі паасобнікаў свайго вельмі цікавага выдання. Зрэлку, каб за-інтрыгаваць беларускіх татар, асобныя нумары яны прысылаюць на татарскую мове. Вядома, мы звяртаемся да сваіх татарскіх супля-меннікаў, каб яны перакладі хоць бы назвы загалоўкаў матэрыялаў і асобных артыкулы. Толькі не надта спяшаючца яны зрабіць пера-клад. А можа гэта будзе аутарызаваны пераклад, калі звінець ён і будзе лепш, чым арыгінал? Дзякую нашым сябрам з Татарстана за пастаянныя клопат пра нас. Мы памятаем пра вас, паволжскія татары, 600 гадоў і яшчэ 600 гадоў памятаць будзем.

Выставка мастакоў тэатра, кіно і тэлебачання, якая адбылася у Палацы мастацтва, прыцягнула увагу шматлікіх гледачоў і карэс пандзэнтаў сродкаў масавай інфармацыі. Нават на мала дасведчанага чалавека аказаўся вялікае уражанне працы мастакоў кіно Я.Ігнацье-ва і У.Чарнышова, майстроў найбольш папулярнага сярод тэлегледа-чу Б.Рэпіна і А.Шчаслівай. Татарау, якія наведалі выставу, прыцягвалі экспанаты мастакоў тэатра Я.Щдана, Дз.Мохава і З.Мар-голіна. У працах мастакоў сцэнічных касцюмаў Ю.Піскуні і А.Алек-сандроўіч можна было убачыць некаторыя матывы татарскага касцю-ма, які быу беларусамі запазычаны ад крымскіх татар у перыяд існавання Вялікага Княжства Літоўскага і Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў. Для тых, хто наведаў выставу, нагадваем, што на выставе былі прадстаўлены эскізы і касцюмы для дзяржаўнага ансамбля тан-ца Рэспублікі Беларусь, выкананыя майстэрнай фірмы "Інсам". У думках наведвальнікі выставы прымервалі на сябе касцюмы да па-станоўкі "Гродзенскі мазурак", "Купалле", "Паланез Т.Касцюшкі", "Полька-янка", а татарам вельмі даспадобы прыйшлася "Кайтарма".

На пачатку года выйшла кніга "Беларусістыка". Беларусь: гістарычны лёс народа і культуры". Гэта тэматычны зборнік, у якім змешчаны матэрыялы навуковай сесіі, што адбылася 16-17 лістапада 1994 г. у Інстытуце гісторыі АН Беларусі. Сярод больш чым 70 дакладаў ёсьць артыкулы нашых навукоўцаў-татар - Шаміля Бек-цінеева "Обращение рубля на территории Беларуси до Люблинской унии 1569 года" і Ібрагіма Канапацкага "Гістарычны лёс татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы".

"Литва татарлары". Трэці нумар газеты, 700 паасобнікаў якой друкуецца на літоўскай мове і 700 паасобнікаў на рускай мове, мае назыву "ЛЕТУВОС ТОТОРЯЙ", гэта значыць "Літоўскія татары". Для тых, хто пажадае падпісацца на гэтую газету абшчыны літоўскіх татараў, каб пісаць для гэтай газеты, мы падаём на рускай мове звесткі, што надрукаваны на 4-й старонцы:

Вильнюск 3, 2000 Вильнюс, тел. 65-20-51

Учредители и издатели:

Ромуальдас Макавяцкас,

Галим Ситдыков

Редакционная коллегия: Менсаид Байрашевский, Мотеюс
Абунявикус, Фарида Дзенавичене

Главный редактор: Галим Ситдыков

Редактор литовского издания: Риманте Юргене; редактор
русского издания Анна Крикшонене; ответственный секретарь
Ванда Керене.

Адрес редакции: ул. Вильняус, 58, 4090 Шальчининкай,
тел. (8-250) 51-031, 51-774, 51-137.

Каб чытады пазнаёміліся хоць крышачку з гэтым цікавым вы-
даннем, мы друкуем загалоўкі і прозвішчы аутараў публікацый
(якія пазначаны) з рускамоўнага выдання (№ 3, ЗІ сакавіка
1995 г.).

Рождение пророка. Мы – "Маленькая часть вечного Турана".
Первый блин не комом (Марите Круглене). "Ляйсен" приглашает
всех! (Й. Асанавичюте). В Вильнюсском культурном центре литов-
ских татар (ВКЦ). Наше духовное богатство. 1. Хозяйство и ре-
мёсла. 2. Селения и жилища. Смысл веры (Рустем Курмач, имам).
Коран. Об этических нормах мусульман. Что скрывают в себе пись-
мена" минарета (Генрикас Гринявичюс). Столпы ислама. Столпы веры.
(Изложено по хадису, пересказанному Муслином). Литовский Акцио-
нерный Инновационный Банк. Технология выращивания амаранта. Зна-
комства. Из кухни казанских татар. (Подготовила Альмира Хабибу-
лина).